DieGem
Diversiteit en Gemeenschapsvorming
Solidariteit in Diversiteit

Solidariteit in diversiteit: via theoretische kernconcepten en beleidsdocumenten naar een operationeel kader

Pascal Debruyne, Bart Van Bouchaute, Nick Schuermans & Stijn Oosterlynck

DieGem working paper D1.4. – 17/01/2015

Draft only. Please do not cite without permission.

www.solidariteitdiversiteit.be

Inhoud

Inleiding 3

1. Solidariteit herdenken 6

1.1. Solidariteit, homogeniteit en diversiteit 7

1.2. Spanning tussen individuele en collectieve oriëntatie 15

1.3. Tussen 'burgerschap als status' en 'burgerschapspraktijken op plaatsen' 22

2. Bronnen van solidariteit 30

2.1. Interdependentie 30

2.2. Gedeelde normen en waarden 31

2.3. Strijd 33

2.4. Ontmoeting 34

3. Spanningsvelden 38

3.1. Universeel en particularistisch 38

3.2. Consensus en conflict 44

3.3. Economisch en cultureel 48

3.4. Integratie en transformatie 53

3.5. Afstand en nabijheid 59

BRONNENLIJST 64

Inleiding

Ons onderzoek focust op de totstandkoming van **innovatieve vormen van solidariteit in diversiteit**. Om die innovatieve vormen van solidariteit in diversiteit te conceptualiseren, doorlopen we in het eerste werkpakket een aantal stappen. In stap 1 schrijven we vanuit vier disciplines (sociologie, geografie, pedagogie en politieke wetenschappen) een position paper. In stap 2 integreren we de inzichten uit de verschillende disciplines tot één geheel. In stap 3 vergelijken we de wetenschappelijke inzichten met betrekking tot solidariteit met de concepten die beleidsmakers hanteren. In stap 4 komen we op basis van deze vergelijking tot een operationalisatie van solidariteit.

In stap 3 van dit werkpakket (zie D1.3. : "Policy meets science: a cross-tabulation of scientific and policy concepts related to solidarity") hebben we onze wetenschappelijke inzichten over solidariteit in diversiteit vergeleken met een selectie van **beleidsdocumenten van organisaties en overheden**. We hebben een aantal beleidsdocumenten geselecteerd uit verschillende settings, van overheden en middenveldorganisaties, met een grote relevantie voor het onderzoek en voor de begeleidingscommissie (zie bijlage bronnen). Die beleidsdocumenten zijn met behulp van het kwalitatief verwerkingsprogramma NViVo 10 geanalyseerd. De coderingsboom bevatte zowel inductief opgebouwde codes met aan solidariteit verwante concepten als sociale cohesie, sociaal kapitaal, inclusie... als deductief uit de hypothese afgeleide codes met de bronnen van solidariteit, de spanningsvelden van solidariteit en de andere elementen uit de DieGem hypothese.

Die databank was de **opstap naar de operationalisatie van solidariteit** die we gebruiken in ons casestudy onderzoek. Op basis van een analyse van beleidsdocumenten uit beleid en middenveld in Vlaanderen gaan we na op welke manier de bronnen en de spanningsvelden van solidariteit uit ons conceptueel kader in beleid en praktijk aan bod komen. We merken daarbij op dat onze analyse beperkt is doordat de intertekstualiteit tussen de verschillende documenten niet op de voorgrond komt. We maken ook geen fundamenteel onderscheid tussen teksten geschreven door ambtenaren, politici, cabinetards of middenveldorganisaties. In de plaats daarvan bekijken we de verschillende teksten in hun geheel.

Het spreekt vanzelf dat de resulterende analyse van een beperkt aantal beleidsdocumenten maar een onderdeel vormt van het breder onderzoeksopzet van DieGem waar ook theorievorming en case-gericht onderzoek een belangrijke bijdrage leveren. Het betreft geen analyse op basis van een representatief staal beleidsdocumenten; eerder een exploratieve oefening om theorie en praktijk met elkaar te

confronteren. Om onze tijd efficiënt te gebruiken, kozen we er voor om een grote diversiteit aan beleidsdocumenten te scannen op de gebruikte concepten en deze te confronteren met ons eigen conceptueel kader. Deze diversiteit zit op vier assen. In de bijlage wordt elk besproken beleidsdocument gesitueerd op die vier assen:

- ***setting***: in DieGem doen we onderzoek in vier settings (wonen, werken, vrije tijd en leren). In elk van deze settings zochten we naar een voldoende aantal documenten die beantwoorden aan criterium één en twee. Daarnaast werden ook een aantal documenten geselecteerd met een 'transversale inhoud'. Deze focussen inhoudelijk niet op één bepaalde setting, maar behandelen het vraagstuk solidariteit in diversiteit in brede zin.

- ***lijn***: we deelden de organisaties in volgens hun relatie met hun gebruikers, achterban, doelgroep.... Er kan immers verwacht worden dat het beleidsdiscours anders ontwikkeld en geformuleerd wordt in een eerstelijnsorganisatie die gericht is op direct contact, een tweedelijnsorganisatie die een intermediaire positie inneemt tussen de overheid en het veldwerk of een derdelijnsorganisatie die gericht is op de ontwikkeling van overheidsbeleid.

- ***type organisatie***: verschillende types organisaties hebben andere mogelijkheden en beperkingen in het ontwikkelen van beleidsconcepten. We maakten een onderscheid tussen organisaties uit het openbaar bestuur en het middenveld. Het openbaar bestuur werd hierbij in ruime zin opgevat. In deze categorie analyseerden we niet alleen beleidsnota's en beleidsbrieven van uitvoerende organen, hoorzittingen van vertegenwoordigende organen en actieplannen van ambtelijke diensten (overheid), maar ook documenten van adviesraden (SERV, Jeugdraad, etc.) en onderzoeken van steunpunten (verder gecatalogiseerd als semi-overheid).

- ***niveau***: documenten van het openbaar bestuur of middenveldorganisaties zijn niet enkel gericht op het Vlaamse niveau, maar ook op het niveau de schaal van de federale staat, provincies, steden en gemeenten. Voorlopig analyseerden we vooral documenten op het Vlaamse niveau. Voor de verschillende settings zijn hier namelijk belangrijke overheden en organisaties actief. Aanvullend werden documenten op het niveau van enkele steden geanalyseerd. Bij het uitwerken van de casestudies zullen we relevante documenten van steden en gemeenten verder opnemen in onze databank.

In elke paragraaf zetten we hieronder eerst de inzichten uit onze theoretische oefening uit. Die geven we weer in het vet. Daarna beschrijven we hoe hetzelfde thema in de beleidsdocumenten wordt behandeld. Onze analyse valt daarbij uiteen in drie delen:

In het eerste deel tonen we algemeen hoe de nieuwe uitdaging van **solidariteit in een context van (super)diversiteit** in de onderzochte beleidsdocumenten wordt beschreven:

- in beleidsdocumenten vinden we verschillende positioneringen over de vraag of solidariteit noodzakelijk geworteld moet zijn in de culturele homogeniteit van een gemeenschap;
- ook de klassieke betekenis van solidariteit die we meenamen als theoretische uitgangspunt binnen DieGem als antwoord op de spanning tussen individu en collectiviteit verschuift in een samenleving met toenemende etnisch-culturele diversiteit;
- tenslotte roept diversiteit de vraag op of solidariteit gebaseerd is op burgerschap als status of (ook) kan gebaseerd zijn op concrete praktijken van burgerschap.

In het tweede deel beschrijven we hoe de klassieke **bronnen van solidariteit** worden gethematiseerd. Welke betekenis krijgen interdependentie, gedeelde waarden en normen, strijd en ontmoeting toegeschreven in de opbouw van solidariteit in diverse samenlevingen?

In het derde deel tenslotte tonen we hoe de onderzochte benaderingen van solidariteit zich positioneren op vijf **spanningsvelden**. Ook nieuwe vormen van solidariteit in diversiteit, zoals ze groeien in het hier en nu van concrete praktijken in concrete plaatsen, komen onvermijdelijk in de vele spanningsvelden rondom het concept solidariteit terecht.

Doorheen deze tekst ordenen we de bespreking van de citaten uit beleidsdocumenten meestal eerst transversaal (breed overheen verschillende levens en- beleidsdomeinen) en daarna per **setting**: wonen, werken, leren en vrije tijd. In die settings zijn immers specifieke beleidstradities, sectoren, actoren en discoursen gegroeid. Dat zorgt ervoor dat het denken en handelen inzake 'solidariteit in diversiteit' telkens op een op andere manier tot uitdrukking komen, en ook een verschillend taalgebruik kennen. In de toetsing van onze wetenschappelijke hypothese met de beleidsdocumenten willen we die context zo zorgvuldig mogelijk in beeld blijven houden.

1. Solidariteit herdenken

Solidariteit is in zijn meest algemene zin het fenomeen van het delen van middelen vanuit een gevoel van lotsverbondenheid en groepsloyaliteit. Delen kan betrekking hebben op materiële middelen, maar ook op immateriële zaken zoals tijd, ruimte, identiteit, etc. Het omvat herverdeling, maar is ruimer dan dat. Solidariteit is in moderne tijden het antwoord op de vraag hoe samen leven mogelijk is in de context van toenemende individualisering en sociale differentiatie.

DieGem gaat ervan uit dat in de context van superdiversiteit burgers met elkaar solidair zijn op specifieke plaatsen; ruimtes voor engagement in diversiteit waar men onderling leert solidair te zijn. Dat brengt nieuwe vormen van burgerschapspraktijken met zich mee.

In een beperkt aantal beleidsdocumenten komen onderdelen van de DieGem-hypothese terug. Zo belicht het rapport "Samenleven in de Publieke Ruimte" van de VVSG, dat een reeks van praktijken en interventies in de publieke ruimte beschrijft, hoe collectieve praktijken tussen burgers op specifieke plaatsen in de stad leiden tot toenemend vertrouwen en een groeiend gedeeld belang.

> *"Buurtbewoners merken dat ze een gemeenschappelijk belang hebben dat de etnisch-culturele verschillen, leeftijdsgrenzen en sociaaleconomische achtergronden overstijgt. Het vertrouwen in elkaar en in de buurtverenigingen groeit, waardoor bewoners verantwoordelijkheid durven nemen voor hun wijk."*
> Vanreppelen, J. (red.)(2010). Samenleven in de publieke ruimte

De nadruk ligt op de "hier en nu" praktijk van buurtbewoners die een plaats met elkaar delen, en daar verantwoordelijkheid voor nemen. Doorheen de samenwerking van verschillende groepen leren bewoners elkaar vertrouwen en ontstaat er een gedeeld belang dat de verschillen overstijgt.

1.1. Solidariteit, homogeniteit en diversiteit

In de 20ste eeuw werden vele lokale vormen van solidariteit gecentraliseerd in nationale staten. Solidariteit werd ingebed in de historische continuïteit van (vermeende) cultureel homogene nationale gemeenschappen, geformaliseerd in nationaal burgerschap en gereproduceerd door burgerschapseducatie (socialisering). Globalisering, neoliberalisering, individualisering en toenemende culturele diversiteit dagen de bestaande vormen van solidariteit uit. We focussen hier in het bijzonder op de relatie tussen toenemende etnisch-culturele diversiteit en de solidariteit zoals ze in de 20ste eeuw gestalte kreeg. In veel literatuur wordt de stelling ingenomen dat toenemende culturele diversiteit de (vermeende) culturele homogeniteit van de politieke gemeenschap ondermijnt en daarmee de historische continuïteit waarin solidariteit ingebed zit bedreigt. In DieGem nemen we een andere positie in: solidariteit is mogelijk in "het hier en nu", op specifieke plaatsen, zonder een gedeeld verleden of gedeelde waarden en normen.

De vraag of solidariteit noodzakelijkerwijs geworteld moet zijn in de culturele homogeniteit van een politieke gemeenschap wordt vandaag in veel beleidsdocumenten gethematiseerd. Tegelijkertijd duiken in sommige documenten sporen op die diversiteit positief benaderen, het verschil een plaats geven en daarmee ook strategieën zoeken om gemeenschap te vormen in superdiversiteit. Dit toont aan dat diversiteit niet alleen zorgen en angsten over het verlies aan homogeniteit oproept, maar in de praktijk voor veel organisaties ook een realiteit is geworden, of zelfs een meerwaarde. We geven daarvan enkele voorbeelden, eerst op transversaal niveau, daarna in drie verschillende settings. In de setting 'wonen' boden de geanalyseerde documenten niet voldoende informatie om uitspraken te kunnen doen.

TRANSVERSAAL

De aanvaarding van diversiteit is allerminst vanzelfsprekend. Al neemt DieGem de positie in dat diversiteit een vertrekpunt is, toch zien we in sommige beleidsdocumenten de spanning tussen *heterogeniteit* (diversiteit) als uitgangspunt en een streven naar *homogeniteit* (gedeelde waarden en normen of 'cultuur'). Anderzijds zien we ook een waaier aan documenten waarbij diversiteit de regel is geworden. We bespreken eerst enkele overheidsdocumenten en belichten daarna de visie van enkele middenveldactoren.

- **Overheden**

Op Vlaams niveau komt dit spanningsveld het sterkste naar voor op het transversale beleidsdomein van 'integratie en inburgering'. In onderstaand citaat wordt de nadruk gelegd op een gedeelde canon van normen en waarden, en 'de Vlaamse publieke cultuur' als een gemeenschappelijke onderlegger voor de gemeenschap, en dus ook voor mogelijke vormen van solidariteit. Homogeniteit staat dus centraal.

> *"Het blijft echter van doorslaggevend belang dat wie in Vlaanderen woont de Vlaamse publieke cultuur erkent en zich engageert om eraan deel te nemen. Enkel wie deelneemt aan de publieke cultuur kan door zijn of haar bijdrage het spoor van de evolutie mee bepalen… De Vlaamse publieke cultuur is geënt op de verworvenheden van de Verlichting met vrije en verantwoordelijke mensen, met scheiding van kerk en staat, gelijkheid tussen mannen en vrouwen, geen onderscheid op grond van seksuele geaardheid, enz."*
>
> Bourgeois, G. (2009). Beleidsnota Inburgering en Integratie 2009-2014

Die nadruk op homogeniteit is veel minder aanwezig in documenten van lokale besturen. De omgang met diversiteit geldt er als uitgangspunt. Het lijkt er sterk op dat hoe dichter men bij een praktijk en "plaats" komt, hoe sterker de pragmatische benadering speelt waarbij diversiteit zich niet als "probleem" stelt. Met andere woorden: in de omgang met diversiteit speelt een sterk "centraal-lokaal" verschil. In de beleidsnota diversiteit van de vorige legislatuur in Antwerpen zien we bijvoorbeeld dat de nadruk ligt op het ontwikkelen van een gedeelde praktijk en actieve participatie die zich ontvouwt in een gezamenlijk stadsproject. Daarbij ligt het accent niet meer (enkel) op gedeelde waarden als grond waarop vruchtbaar met diversiteit kan worden omgegaan. Wanneer gedeelde waarden en normen op de voorgrond treden, dan als resultaat van een proces waarvan de uitkomst niet op voorhand vastligt.

> *"Integratie betekent dat mensen die in Antwerpen hun toekomst willen uitbouwen, zich inschakelen in en actief deelnemen aan onze stadsgemeenschap en hun competenties optimaal gebruiken om deze mee vorm te geven. Voor een succesvolle integratie moeten we komen tot een gemeenschappelijk doel, een project waar iedereen zich door aangesproken voelt." (...) "Respect van de Antwerpenaren voor de Antwerpenaren. Onze stad is meer dan een optelsom van alle Antwerpenaren. Het is een stadsgemeenschap die bestaat uit een rijke diversiteit aan talloze culturen, levensbeschouwingen, wijken en straten, verenigingen, bedrijven, gezinnen, individuen, … Samen vormen wij Antwerpen. Maar dat kunnen we alleen als we respect hebben voor elkaars eigenheid, dezelfde basiswaarden omarmen en uiteraard elkaar begrijpen. De Nederlandse taal verbindt ons allemaal.*
>
> Samenleven in diversiteit/diversiteitsdienst (2009). Stadsplan diversiteit 2008-2012

Die erkenning voor culturele diversiteit en eigenheid blijft ook overeind in het nieuwe Antwerpse bestuursakkoord. Door iedereen gedeelde waarden komen wel weer sterker op de voorgrond:

"We willen komen tot een sociale cohesie waarbij eenieders eigenheid en culturele identiteit blijft voortbestaan, maar waarbij de fundamentele waarden, normen en regels van onze democratische rechtstaat de hoekstenen van de samenleving blijven vormen."

Stadsbestuur Antwerpen (2012). Respect voor A. Bestuursakkoord 2013-2018

In het Gentse bestuursakkoord vinden we een erkenning en waardering voor diversiteit terug. Deze tekst volgt zelfs het pad van 'superdiversiteit als verrijking'. De canon van gedeelde waarden legt weinig nadruk op identiteitskenmerken, maar meer op algemene mensenrechten en democratische principes en schrijft diversiteit in die canon in. Het Gentse Bestuursakkoord 2013-2018 stelt:

"Het respecteren van diversiteit ligt besloten in de fundamentele waarden die aan de basis liggen van de samenleving, zoals de gelijkwaardigheid van iedere mens, de scheiding van kerk en staat, de gelijkheid tussen man en vrouw, de vrijheid van meningsuiting, de vrije partnerkeuze en de bescherming van ieders fysieke en psychische integriteit."

Stadsbestuur Gent (2013). Bestuursakkoord 2013-2018 Sp.a-Groen-Open VLD

Het Gentse stadsbestuur zet sterk in op een leerproces van interculturalisering. Volgens de stad is er nood aan actieve participatie en een interactief leerproces om van diversiteit ook een (alledaagse) praktijk te maken:

"Iedereen moet ten volle kunnen participeren aan deze diverse samenleving. [...] "Interculturalisering is een interactief leerproces om te leren omgaan met diversiteit. Hierbij staan ontmoeting en dialoog van mensen met verschillende culturele achtergronden centraal, vertrekkend vanuit het respect voor de eigenheid en het besef van de gelaagdheid en dynamiek van culturen."

Stadsbestuur Gent (2013). Bestuursakkoord 2013-2018 Sp.a-Groen-Open VLD

- **Middenveld**

De meeste middenveldorganisaties die zich expliciet op diversiteit richten, wijzen op het noodzakelijke proces van interculturalisering. In het Meerjarenplan van de 8 vzw wordt een pleidooi voor interculturalisering gekoppeld aan de noodzaak dat maatschappelijke instituties en diensten in de samenleving moeten veranderen om zich aan te passen aan die superdiverse realiteit.

"Diversiteit is een niet te ontkennen realiteit in onze samenleving. Vrouwen, mannen, jongeren, ouderen, mensen van verschillende origine, verschillende seksuele geaardheid, verschillende overtuigingen en nog veel meer maken deel uit van de samenleving in zijn geheel. Het wordt steeds moeilijker mensen vaste kerneigenschappen toe te kennen en hen in hokjes van 'gelijken' te duwen. De diversiteit zal door vergrijzing, migratie, globalisering,… door de tijden heen vergroten in onze samenleving. Dat betekent dat onze samenleving antwoorden moet zoeken op die continue veranderingen. [...] Interculturalisering zorgt voor een evenredige participatie van de verschillende etnische groepen bij medewerkers en cliënteel en voor een kwalitatief en beschikbaar aanbod van diensten voor iedereen."

De8 Antwerps minderhedencentrum (2009). Meerjarenplan 2009-2014

Die interculturalisering moet zich volgens het Minderhedenforum dringend institutioneel verankeren.

"Noch het denken, noch de praktijk zijn hieraan al aangepast. (…) De eindeloze discussies over wie nu verantwoordelijk is om 'de problemen op te lossen' (de samenleving of de 'allochtonen'), zijn symptomatisch voor het feit dat de samenleving achter de feiten aanholt."

Minderhedenforum (2010). Ons verleden, onze toekomst. Bouwstenen voor een effectief minderhedenbeleid

Niet enkel organisaties uit de integratie-en minderhedensector, maar ook Samenlevingsopbouw Vlaanderen erkent de toenemende diversiteit. Diversiteit is allerminst vanzelfsprekend in de maatschappij, met conflict en spanningen als gevolg.

"Vooral de evolutie naar een multiculturele samenleving zorgt voor spanningen, intolerantie en conflicten. In plaats van herkenbaarheid komt onzekerheid en zelfs angst voor het onbekende in de plaats. Buurten en leefkernen bestaan uit een optelsom van kleine netwerken en groepen die mekaars concurrenten worden in de strijd om controle, leefruimte, invloed, aandacht enz. Dit leidt tot samenlevingsproblemen."

Samenlevingsopbouw Vlaanderen (2010). Meerjarenplan 2009-2015. Bijsturing periode 2011-2015

VRIJE TIJD

- **Cultuur**

In het beleidsdomein "cultuur" wordt diversiteit sterk erkend. In tegenstelling tot enkele overheden die de noodzaak aan homogeniteit opvoeren, staat hier de omgang met heterogeniteit centraal. Dat sluit aan bij de positie van DieGem inzake diversiteit.

"Het beleidsdomein Cultuur spreekt mensen aan op wat hen bindt, en leeft van het verschil, het andere, het eigene, kwesties die cultuur ook aan de orde stelt. Dat is haar dubbele kracht. Daarom geloven wij fundamenteel in diversiteit, een omvattend begrip dat we in dit pleidooi etnisch-cultureel invullen."

Cultuur in Vlaanderen en etnisch-culturele diversiteit: een engagement (s.d.)

Diversiteit kent er een positieve inslag, als een opportuniteit. Cultuur kan een laagdrempelige hefboom zijn om met diversiteit in de praktijk aan de slag te gaan, een voortdurend proces in de hele maatschappij en haar instituties:

"[...] Het waarmaken van etnisch-culturele diversiteit is voor ons een permanent streven: in onze structuren, ons medewerkersbeleid, onze (net)werking, creaties en processen, ons publieksbereik. "

Cultuur in Vlaanderen en etnisch-culturele diversiteit: een engagement (s.d.)

Net als op het transversale domein wordt diversiteit hier hertaald als "interculturalisering": een proces van wederzijds leren gericht op het aanpassen van de instituties en voorzieningen aan de toenemende diversiteit in de samenleving.

> *"Het Vlaams cultuur-, jeugdwerk- en sportbeleid (alle actoren) heeft nog te weinig oog voor de behoeften, gevoeligheden en interesses van etnisch-culturele groepen. Nochtans ligt daar een enorm potentieel wat aanbod, medewerkers, deelnemers en publiek betreft. Dat is het 'offensieve' van wat we beogen: interculturaliteit verrijkt maar herijkt ook het aanbod en het beleid terzake."*
>
> Vlaamse regering (2006). Vlaams actieplan interculturalisering van, voor en door cultuur, jeugdwerk en sport

Het Minderhedenforum benadrukt het belang van die interculturalisering en de noodzaak van engagement met diversiteit als praktijk. Niet alleen de aanwezigheid van een divers publiek, maar van de creatieve talenten als makers moet versterkt worden in de cultuursector.

> *"Die interculturalisering mag niet beperkt blijven tot het bereiken van etnisch-culturele minderheden in het publiek. Ook als makers van cultuur verdienen etnisch-culturele minderheden meer erkenning."*
>
> Minderhedenforum (2010). Ons verleden, onze toekomst. Bouwstenen voor een effectief minderhedenbeleid

- **Het jeugdwerk**

De meeste jeugdwerkinitiatieven groeiden vanuit een Vlaamse traditie met een eerder afgebakend autochtoon publiek. (Super-)diversiteit daagt ook jeugdwerkingen uit. In het Vlaams jeugdbeleidsplan wordt diversiteit erkend. Een betere omgang met diversiteit moet leiden tot minder uitsluiting en achterstelling.

> *"Onze samenleving verkleurt. Voor Brussel, Antwerpen of Gent betekent dit ondermeer dat in de volgende jaren meer dan de helft tot 70 % van de kinderen allochtoon zullen zijn, maar ook elders in Vlaanderen neemt de diversiteit toe. Die diversiteit situeert zich bovendien op meer dan alleen etnisch-cultureel vlak. Sociaaleconomische diversiteit maar ook genderbewustzijn en seksuele identiteit of het hebben van een handicap verkleuren mee de samenleving. Het versterken van competenties van professionals en vrijwilligers om om te gaan met die diversiteit moet leiden tot minder uitsluiting en achterstelling."*
>
> Vlaanderen - Vlaams jeugdbeleidsplan 2010-2014

Volgens de Vereniging voor Vlaamse jeugddiensten is de integratie van diversiteit een kerntaak van jeugdwerk:

> *"Werken aan een divers en toegankelijk jeugdwerk is geen exotische zijsprong in de opdracht van een gemeentelijke jeugdconsulent, maar zit ingebakken in zijn of haar kerntaken"*
>
> Diversiteit in het lokale jeugd(werk)beleid. Een opdracht voor de gemeentelijke jeugddienst (2007)

Daarop aansluitend, houdt UitDeMarge een pleidooi voor diversiteit in het aanbod zélf:

"Het aanbod van het zogenaamde regulier jeugdwerk blijkt op maat gesneden van middenklassejongeren. En daar is niets mis mee. Maar in dat licht willen we niet meer spreken over "regulier" versus "doelgroepspecifiek" jeugdwerk. Eigenlijk is elk aanbod doelgroepspecifiek, ook al is niet iedereen zich hier even goed bewust."
Uit de Marge (2009). Emancipatorisch jeugdwerk met maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren

- **Sport**

In de Vlaamse beleidsnota Sport wordt diversiteit verwerkt in een verhaal over de nood aan meer sportdeelname door 'kansengroepen'. Naast etnisch-culturele achtergrond wordt hier ook verwezen naar handicap of kansarmoede:

"Vastgesteld wordt dat een aantal groepen van mensen niet of weinig sportactief zijn, zowel op het vlak van actieve als passieve sportbeoefening. Zo doet slechts 3 procent van personen met een handicap wekelijks aan sport. Ook mensen die in kansarmoede leven slagen er zelden in om op eigen kracht deel te nemen aan het sportgebeuren (...) Door het nemen van drempelverlagende maatregelen op het vlak van gelijke kansen en diversiteit wordt het sportaanbod toegankelijker gemaakt voor kansengroepen."
Muyters, P. (2009). Beleidsnota Sport 2009-2014

In de expertennota *Sport en interculturaliteit* wordt nagedacht over de sportdeelname van de zeer diverse groep mensen "met een etnisch-culturele diverse achtergrond". Twee sleutelbegrippen zijn er 'inclusie' en 'respect voor diversiteit'

"Binnen die twee thema's gaat het om het wegwerken van verschillen tussen mensen, het wegwerken van - vaak onzichtbare - drempels in de sportclub en federatie. Iedereen hoort erbij en dat gaat niet vanzelf. "Iedereen is welkom" is niet voldoende, je moet actief werken zodat mensen uit een doelgroep zich welkom zouden voelen in de club of federatie. Die thema's invullen is niet vanzelfsprekend, maar werkt heel verrijkend."
Sport en interculturaliteit. Naar een sociaal sportbeleid in een interculturele samenleving (2011)

De jeugdorganisatie Jeugd en Stad pleit voor diversiteit in het sportwezen vanuit een positief verhaal waarin sport een hefboom vormt voor de reëel bestaande superdiverse samenleving:

"Het feit alleen al dat vele clubs erin slagen om dit diverse publiek op een positieve manier aan te spreken, is een enorme troef. Vele clubs zijn juist succesvol omdat ze een antwoord hebben op vragen van een stedelijk en divers jongerenpubliek. (…) En in die zin willen we hier afsluiten met de stelling dat we deze clubs beter bestempelen als 'maatschappelijk potentiële' dan als 'maatschappelijk kwetsbare' clubs."
Jeugd en Stad (2013). Sport Extended. Aan de slag met de maatschappelijke meerwaarde van sport in steden

LEREN

Binnen het domein "leren" nemen we niet alleen de formele context van het leerplichtonderwijs mee, maar ook het sociaal-culturele werk en het volwassenenonderwijs. Al die geledingen worden geconfronteerd met toenemende diversiteit. In haar 'Engagementsverklaring diversiteit' erkent de Vlaamse onderwijsraad dat ook:

> *"De partners bij deze verklaring blijven vanuit hun eigen verantwoordelijkheid streven naar een maatschappij met meer verdraagzaamheid, openheid en respect ten aanzien van diversiteit."*
> Diversiteit als meerwaarde. Engagementsverklaring van de Vlaamse onderwijswereld (2003).

Hetzelfde geldt voor de koepel van het Katholiek onderwijs*:*

> *"De katholieke school vervult haar opdracht in een multireligieus en multicultureel samenlevingsverband. De samenstelling van de schoolgemeenschap biedt hiervan een weerspiegeling."*
> VSKO (2006). Opdrachtsverklaring van het Katholiek Onderwijs in Vlaanderen

en voor de koepel van het Gemeenschapsonderwijs:

> *"Het GO! onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap is gehouden tot neutraliteit. Dat houdt in: de eerbiediging van de filosofische, ideologische en godsdienstige opvattingen van de leerlingen en hun ouders. (…) Het GO! beschouwt het actief omgaan met deze diversiteit als een meerwaarde en als een pijler van zijn onderwijs."*
> Pedagogisch project van het GO!-onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap (sd)

Die erkenning van diversiteit wordt dan vertaald in verschillende strategieën. **Sociale mix** is de dominante strategie:

> *"Wanneer er binnen onze scholen een sociale mix aanwezig is, is het bovendien makkelijker om leerlingen de interculturele competenties bij te brengen die hen met de maatschappelijke diversiteit, leert om te gaan."*
> Sociale mix. Visietekst van het Go! (2012).

Een andere strategie is '**Brede school'**. De diversiteit wordt dan opgevangen in een breder institutioneel en ruimtelijk netwerk op schaal van de buurt. De ruimtelijke omgeving wordt als het ware een medeopvoeder in de omgang met diverse jongeren:

> *"De leefomgeving waarin kinderen en jongeren in Brussel opgroeien, is zo verschillend dat ze ook heel uiteenlopende noden en mogelijkheden ervaren. Dankzij haar lokale invulling, kan een Brede School een aanpak op maat bieden die op die diversiteit inspeelt. Maar dat vraagt van iedereen die met Brusselse kinderen en jongeren werkt, de ingesteldheid en competenties om op een positieve manier met diversiteit om te gaan. Het samenwerken aan een gemeenschappelijke analyse, doelstellingen en acties, draagt daartoe bij: het verruimt de blik van elke partner uit het netwerk en versterkt hem tegelijk in zijn eigen expertise."*

College Vlaamse Gemeenschapscommissie (2010). Visietekst 'Brede School'

WERKEN

Een voorlaatste domein waarop DIEGEM werkzaam is, is de setting van 'arbeid/werk'. Hier werden zowel enkele strategische documenten van de vakbonden als werkgeversorganisaties als beleidsdocumenten geanalyseerd van het Vlaamse werkgelegenheidsbeleid.

Overkoepelend op Vlaams beleidsniveau zien we in het Pact van Vilvoorde een denkkader om diversiteit een plaats te geven op de werkvloer:

"Vlaanderen zorgt voor een diversiteitsbeleid dat een essentieel onderdeel is van het personeelsbeleid in elke Vlaamse onderneming en organisatie. Daartoe ondersteunen, responsabiliseren en stimuleren we ondernemingen en organisaties. In het diversiteitsbeleid is er naast aandacht voor vrouwen, ouderen en kortgeschoolden ook steeds voldoende oog voor personen van allochtone afkomst en personen met een arbeidshandicap."

Vesoc (2009). Pact 2020. Een nieuw toekomstpact voor Vlaanderen

Net zoals in het Pact van Vilvoorde vertrekt ook het VESOC-akkoord over loopbaanbeleid vanuit "doelgroepenbeleid" en gelijke kansen om diversiteit in de praktijk in te bedden:

"Een goed kansengroepenbeleid geeft kansen en ondersteuning aan kansengroepen, draagt bij tot een evenredige participatie van kansengroepen en het verkleinen van de mismatch tussen de vele vacatures die moeilijk ingevuld geraken en werkzoekenden die moeilijk aan de slag geraken. Een goed loopbaanbeleid moet op termijn een kansengroepenbeleid overbodig kunnen maken. Inzetten op competentieontwikkeling en inzetbaarheid is één van de pistes die ook voor de kansengroepen een belangrijke meerwaarde kunnen bieden."

VESOC (2009). Akkoord loopbaanbeleid

Die insteek op doelgroepen en gelijke kansen zou moeten toelaten dat dat elke werknemer op zijn haar competenties wordt aangesproken en tot ontplooiing kan komen.

Besluit

Het standpunt dat solidariteit geworteld moet zijn in de culturele homogeniteit van een gemeenschap vinden we vooral terug in de documenten over inburgering en integratie van de Vlaamse overheid. Die documenten positioneren zich eerder aan de kant van 'homogeniteit', via taalverwerving of het verwerven/aanvaarden van 'een publieke Vlaamse cultuur'. In tegenstelling daarmee zien we bij sommige andere (lokale) overheden en organisaties een meer pragmatische positie. In het brede middenveld gaan een aantal organisaties nog een stap verder. Diversiteit wordt daar niet enkel erkend,

maar moet ook een aansporing vormen voor organisaties en overheden om te interculturaliseren. Daarmee geven deze organisaties aan dat de geijkte instituties van onze samenleving niet goed zijn aangepast aan de superdiverse context en dat daar werk van gemaakt moet worden. Sommige organisaties zien diversiteit zelfs als een verrijking van onze samenleving. De aanvaarding van diversiteit en het inzetten op een proces van interculturalisering, via concrete praktijken en projecten die gekoppeld zijn aan structuren die moeten veranderen, brengen onze samenleving als geheel vooruit. Die positie sluit het nauwst aan bij de hypothese van het DieGem-onderzoek.

1.2. Spanning tussen individuele en collectieve oriëntatie

Solidariteit is een antwoord op de spanning tussen individuele en collectieve oriëntatie. Die spanning stelt zich op een nieuwe manier in superdiverse samenlevingen. Het gaat hier over de mate waarin solidariteit gedragen wordt door een sociale groep - en dus collectief georiënteerd is - of eerder een zaak is van het nastreven van verantwoorde keuzes van reflexieve individuen - ook behorend tot verschillende identiteiten en groepen. Een individuele benadering kan als een bedreiging beschouwd worden voor de collectieve oriëntatie waarop solidariteit geënt is, of als iets dat in evenwicht gebracht moet worden met de collectieve oriëntatie om de nadelen van de laatste te minimaliseren. Een individuele benadering kan ook als de basis voor de collectieve oriëntatie gezien worden.

In de onderstaande beleidsdocumenten zien we *twee tendensen*: een individuele benadering en een collectieve benadering. Beide kunnen 'positief' of 'negatief' zijn. Onder positief begrijpen we eerder het toelaten van autonomie en emancipatie. Onder negatief begrijpen we 'aan en—inpassing' waarover er weinig tot geen onderhandelingsruimte is.

Dat geeft volgend schema:

SOLIDARITEIT	**Individuele benadering**	**Collectieve benadering**
Negatief **(niet-onderhandelbaar)**	Individuele verantwoordelijkheid (1)	Collectieve assimilatie of 'in en-aanpassing' (3)
Positief **(onderhandelbaar)**	Persoonlijke autonomie (2)	Collectieve emancipatie (4)

We concretiseren deze vier velden met voorbeelden uit beleidsdocumenten

- **Individuele verantwoordelijkheid**

In deze benadering wordt individuele verantwoordelijkheid als een collectief na te streven goed gezien. Elk individu krijgt naast de vrijheid ook de omkadering en instrumenten in handen om te "kunnen" kiezen, maar wordt vooral onder druk gezet in de richting van het collectief idee over individuele verantwoordelijkheid zondermeer. Het kunnen kiezen wordt verondersteld als principe vanuit een eerder contextloze en immateriële overtuiging over vrijheid. Deze benadering is sterk aanwezig in het transversale domein van inburgering en integratie op het Vlaams beleidsniveau, zowel op het niveau van individuele begeleiding als op het vlak van individuele verantwoordelijkheid voor het welslagen van de **inburgering én integratie**.

> *"Het primaire inburgeringstraject omvat een vormingsprogramma ondersteund door een individuele begeleiding van de inburgeraar. (…) Het inburgeringsprogramma wordt bepaald in overleg met de inburgeraar, rekening houdend met haar of zijn noden, behoeften, mogelijkheden, reeds verworven kennis en vaardigheden en perspectieven. (…). Door middel van de cursus maatschappelijke oriëntatie (MO) ontwikkelt de inburgeraar competenties om zelfstandig zijn weg te vinden in onze samenleving. Normen en waarden die kenmerkend zijn voor de Vlaamse samenleving, worden aan de inburgeraar meegegeven."*
>
> Bourgeois, G. (2009). Beleidsnota Inburgering en Integratie 2009-2014

Die individuele verantwoordelijkheid blijkt duidelijk uit de notie 'inburgeringsplicht' van de 'verplichte inburgeraars' in het nieuwe Vlaamse integratie- en inburgeringsdecreet.

> *"inburgeringsplicht: de verplichtingen die aan de verplichte inburgeraars worden opgelegd met toepassing van artikel 27, §3;[…]. §3. De verplichte inburgeraar is verplicht: 1° zich bij het EVA aan te melden binnen een termijn van maximaal drie maanden nadat de inburgeringsplicht voor hem is ontstaan overeenkomstig paragraaf 1; 2° om het vormingsprogramma te volgen en per onderdeel hetzij regelmatig deel te nemen hetzij de doelstellingen van het onderdeel te behalen…"*
>
> Ontwerp van decreet betreffende het Vlaamse integratie- en inburgeringsbeleid (2013)

Ook het denkkader over **competenties en talenten** binnen het onderwijs en de arbeidsmarkt kan gezien worden als een voorbeeld van het discours rond individuele verantwoordelijkheid. In de setting **werk** wordt individuele verantwoordelijkheid als voorwaarde voor de toegang tot de solidariteit vooral vertaald als de 'activering' van werkzoekenden, leefloners.... In het akkoord tussen de sociale partners worden rechten en plichten als een evenwicht voorgesteld, al is die plicht en individuele verantwoordelijkheid de laatste twee decennia in de praktijk erg sterk geworden als een criterium van 'voorwaardelijjkheid' om die rechten te verkrijgen

"Binnen een actief arbeidsmarktbeleid is activering evenwel een verhaal van rechten en plichten. De werkzoekenden hebben recht op een uitkering en op dienstverlening. Daar tegenover staat een systeem van toezicht, (bij)sturing en indien nodig sanctionering."

VESOC (2009). Akkoord loopbaanbeleid

In het Antwerpse bestuursakkoord lezen we hoe de nadruk meer verschuift naar de plicht tot (gemeenschaps)werk

"Leefloners en art. 60-ers worden door het OCMW steeds actief naar werk geleid. Een leefloon is niet bedoeld als levenslange uitkering, maar als een tijdelijke opvang voor wie het echt nodig heeft. In ruil voor dat leefloon vragen we aan de ontvangers om inspanningen te leveren om werk te vinden, dan wel om vrijwillig werk te doen. Werken biedt immers de beste en meest structurele kans op maatschappelijke integratie en bescherming tegen armoede [...] De stad is vragende partij dat langdurig werklozen hun specifieke kwaliteiten aanwenden ten behoeve van de stadsgemeenschap. [...] Wie de kans krijgt om in sociale tewerkstellingsprojecten praktische ervaring op te doen, heeft de plicht om zich hier ten volle voor in te zetten."

Stadsbestuur Antwerpen (2012). Respect voor A. Bestuursakkoord 2013-2018

- **Persoonlijke autonomie**

In deze benadering moet de samenleving de persoonlijke autonomie ondersteunen wat impliceert dat het individu naast de vrijheid ook de omkadering en instrumenten in handen krijgt om te "kunnen" kiezen. Volgens die benadering is het individu niet problematisch voor solidariteit: verantwoorde keuzes van individuen kunnen zelfs de basis vormen voor solidariteit. Deze benadering is vooral aanwezig in documenten van het culturele en sociaal-artistieke veld, en van de werkingen met maatschappelijk kwetsbare jeugd.

Een voorbeeld daarvan zien we in de individuele aanpak bij het verhogen van geletterdheid. Een persoon wordt gesterkt in zijn of haar individuele competenties om autonomer te worden binnen een gemeenschap. Het verhogen van individuele sterktes wordt niet losgekoppeld van de bredere maatschappij en andere beleidsdomeinen.

"Veel werkzoekenden hebben een meervoudige problematiek. Zij worden geconfronteerd met persoonlijke of gezondheidsproblemen, financiële problemen, problemen van huisvesting. Het ligt niet voor de hand om eerst te werken aan het geletterdheidsprobleem. Bovendien gaat het vaak om zwakkere werkzoekenden die niet altijd over voldoende leervermogen beschikken en vragen om een sterk geïndividualiseerde aanpak. Kennis van het Nederlands en inzicht in het functioneren van onze samenleving zijn voor de ouders noodzakelijke voorwaarden voor een goede communicatie met de school en het lerarenteam en voor actieve participatie. Bovendien verhogen deze vaardigheden de kansen van die ouders op werk."

Departement Onderwijs en Vorming (2011), Beleidsevaluatie Strategisch Plan Geletterdheid Verhogen

Wel wordt er in diezelfde nota gesuggereerd dat groepsdenken soms een manier is om te vluchten van verantwoordelijkheid – de positionering verschuift naar minder onderhandelbaar:

> *"Het kan evenmin dat mensen zich wegstoppen achter een groepsidentiteit om bepaalde verantwoordelijkheden te ontlopen. Zowel overheid en voorzieningen als nieuwe Vlamingen zelf moeten hun verantwoordelijkheid opnemen."*
>
> Departement Onderwijs en Vorming (2011), Beleidsevaluatie Strategisch Plan Geletterdheid Verhogen

Ook in de beleidsnota Diversiteit van de Stad Gent wordt de individuele benadering positief verwoord, als het erkennen van de uniciteit en persoonlijke autonomie van personen.

> *"Niet elk lid van een groep beantwoordt aan de waarden, gewoonten en gedragingen die toegekend worden aan de leden van die groep. Niet elke vrouw heeft kinderen, niet elke Belg is katholiek, niet alle allochtonen zijn moslims, niet alle senioren zitten in een rusthuis, niet elke persoon met een beperking zit in een rolstoel, niet alle jongeren zijn rebellen. Denken in termen van diversiteit betekent aandacht besteden aan dit individuele niveau".*
>
> Balthazar, T. (2008). Beleidsnota diversiteit 2008-2013: Gent gaat voluit voor gelijke kansen!

Diezelfde positieve toon komt terug in het Meerjarenplan van de integratieorganisatie de 8VZW, met een pleidooi voor een individuele benadering van mensen uit de etnisch-culturele minderheidsgroepen.

> *"De unieke persoon als vertrekpunt: in interactie met elkaar nemen we de unieke persoon als vertrekpunt. Wij erkennen dat elke persoon op een eigen manier invulling geeft aan zijn identiteit. Iedereen mag zich - ondanks zijn evident categoriale kenmerken – presenteren zoals hij wil. Respect, veiligheid en vertrouwen zijn de grondvoorwaarden om dit te realiseren. Ook in ons werk pleiten we bij instellingen, functionarissen, beleidsmakers en de etnisch-culturele minderheden voor een individuele benadering van mensen uit de etnisch-culturele minderheidsgroepen en niet op grond van bijvoorbeeld alleen hun etniciteit.*
>
> De8 Antwerps minderhedencentrum (2009). Meerjarenplan 2009-2014

Datzelfde denkkader zien we ook in de invulling van **competenties** in het pedagogische projecten van het onderwijs en in de niet-formele leertijd van de vrije tijd, zoals hier in het Vlaams Jeugdbeleidsplan.

> *"Belangrijk is daarbij enerzijds een bewustwordingsproces bij jeugdwerkers en begeleiders in de vrije tijd of in de mantelzorg over het feit dat jongeren competenties verwerven in hun vrije tijd en de meerwaarde die het (h)erkennen hiervan voor jongeren kan bieden. Dit moet vertaald worden in goede begeleiding en ondersteuning. Anderzijds is een brede sensibilisering nodig van leraars, werkgevers, trajectbegeleiders en ouders."*
>
> Vlaams jeugdbeleidsplan 2010-2014 (2010)

De link tussen het vergroten van de persoonlijke autonomie en het ontwikkelen van talenten/competenties op de arbeidsmarkt, komt sterk naar voor in het VESOC beleidsakkoord:

"De stap van een initiële leerloopbaan naar de arbeidsmarkt is een belangrijke transitie binnen de levens-loopbaan. Maximale ontplooiing voor elk talent op de arbeidsmarkt is hierbij een algemeen uitgangspunt. Dit wordt momenteel in de huidige leerloopbaan voor vele maar niet voor alle talenten gerealiseerd [...]De werkzoekende wordt continu gestimuleerd om na te denken over welke jobs hij of zij precies wil en om de nodige inspanningen te doen om ook in deze jobs terecht te komen. Keuzevrijheid van de werkzoekende in combinatie met aandacht voor zijn of haar mate van zelfredzaamheid zijn belangrijk."

VESOC (2009). Akkoord loopbaanbeleid

Deze positieve individuele benadering, waar het individu ruimte krijgt voor persoonlijke ontwikkeling en kan onderhandelen over de voorwaarden van behoren tot de gemeenschap, is sterk aanwezig in het sociaal-artistiek veld. Volgens enkele van die organisaties staat die positieve individuele benadering onder druk, door het instrumentaliseren van 'integratiedynamieken' voor gemeenschapsvorming. Dit brengt de individuele emancipatorische kracht van het sociaal-artistiek werk in het gedrang.

"Steeds vaker wordt het sociaal-artistieke ingezet als middel om de leefbaarheid en de gemeenschapsvorming binnen een wijk, buurt of stadsdeel te bevorderen. Internationaal spreekt men in die zin van een sociaal--artistieke 'hype' [...] In Vlaanderen zien we in die zin dat bijvoorbeeld het opbouwwerk gretig de sociaal-artistieke methodiek hanteert. Hierbij mogen enkele belangrijke vragen worden gesteld: heeft een collectief artistiek gebeuren direct meetbare sociale effecten? Wordt de meer individuele emancipatorische kracht van het sociaal-artistiek werk soms niet al te gauw onder het matje geschoven van de 'collectieve participatie', door een kunstenaar aan de slag te laten gaan met de verhalen die voor het rapen liggen in een zogenaamde 'probleemwijk', als doekje voor het bloeden?"

Dèmos (2010). Visietekst sociaal-artistiek werk

- **Collectieve in- en aanpassing**

Bij de collectieve benadering zien we eveneens een spoor waarbij er weinig onderhandelingsruimte is. De aan- en inpassing in de dominante maatschappij en haar culturele essentie(s) is niet onderhandelbaar. Veelal gaat dit onder de noemer van integratie en/of inburgering die als voorwaarde dient om solidariteit te bewerkstelligen met nieuwkomers. In het brede, **transversale** debat over diversiteit verwijzen we inzake de "niet-onderhandelbare" collectieve benadering naar het 'voor wat, hoort wat' principe dat de voorbije jaren voorwerp is van heel wat maatschappelijk debat. In het regeerakkoord Di Rupo lezen we duidelijke passages:

Eén belangrijk beginsel zal de actie van de regering leiden: elk toegekend recht zal gepaard gaan met verplichtingen. De regering zal erop toezien dat de beslissingen volledig worden uitgevoerd. [...]

Er zal speciale aandacht uitgaan naar alle aspecten van fraude met valse verblijfplaatsen De regering zal maximale aandacht besteden aan de terugkeer, vrijwillig als het kan, gedwongen als het moet [...]

De verwerving van de nationaliteit zal door het Parlement met de steun van de regeringsmeerderheid worden hervormd overeenkomstig de volgende krachtlijnen: ononderbroken verblijf en integratie kunnen leiden tot het verwerven van de nationaliteit en niet andersom. De hervorming zal de wetgeving meer migratieneutraal maken, vereisten inzake kennis van de taal en integratie van de kandidaten invoeren. De economische participatie zal een element voor de appreciatie van de integratie kunnen zijn. Naturalisatie via de Kamer blijft mogelijk, maar wordt een uitzonderingsprocedure. Ten slotte zal worden voorzien in een registratierecht en worden de mogelijkheden om de Belgische nationaliteit te ontnemen, uitgebreid.

Federale Regering (2011). Regeerakkoord

Deze benadering is ook aanwezig in het Decreet betreffende het Vlaamse integratie- en inburgeringsbeleid (2013). De inburgeringsplicht voor bepaalde groepen nieuwkomers wordt als een eerste noodzakelijke stap beschouwd in een proces van integratie. Het consortium van sociale organisaties (OASO) stelt dat een dergelijke niet-onderhandelbare aanpak niet werkt:

"Mensen met veel moeilijkheden moeten zich telkens weer verantwoorden. Hun leven, hun problemen, hun inkomen en hun zwakheden komen telkens weer op tafel. Waarna ze geacht worden zich in te schakelen in alweer een volgend plan van aanpak. Hun kennis en ervaring wordt zelden benut om samen naar oplossingen te zoeken of nieuwe problemen te voorkomen. In plaats van steun, gelijkwaardigheid en respect te ervaren, voelen ze zich gecontroleerd.

Hoe bepaal je bij iemand het verschil tussen onwil, onkunde, onvermogen en overmacht? Dat kan enkel mits de tijd om vertrouwen op te bouwen en mits een zorgvuldige inschatting van de context, de situatie van de cliënt, en je eigen waar den en normen als beoordelaar. Daar krijgen professionals vaak de tijd niet voor.

Opgelegde oplossingen gaan vaak gepaard met nieuwe voorwaarden, die dan voor nieuwe problemen zorgen. Vaak maken die oplossingen het alleen maar moeilijker, omdat ze het eigen levensproject van mensen of het maatschappelijk project van groepen doorkruisen."

OASO (2012). Antwerpen kleurt sociaal

In de setting **wonen** lezen we ook enkele fragmenten in de sfeer van 'rechten en plichten', waarbij groepen zich moeten inschakelen zonder veel ruimte voor negotiatie:

"Tot slot moeten we zelforganisaties en sleutelfiguren uit de allochtone gemeenschappen inschakelen om via hen de gewoonten en de regels van het samenwonen in de sociale huisvesting over te brengen. We moeten ook durven grenzen stellen aan het recht op wonen. Iedereen moet kansen krijgen, maar wie de leefbaarheid blijft verzieken en begeleiding weigert, moet eruit. Reglementen van inwendige orde zijn meer dan een vodje papier, en moeten afdwingbaar zijn."

Hoorzitting over de sociale mix en de leefbaarheid in de sociale huisvesting (2002)

- **Collectieve emancipatie**

De collectieve benadering kent ook een onderhandelbare variant. Hierbij wordt een persoon of een groep toegelaten zich in te schrijven in de maatschappij. Dat wil zeggen dat ofwel de 'nieuwkomer(s)' ruimte krijgen voor onderhandeling over 'het hoe en wat' van die inschrijving, of/en die geijkte maatschappij daarbij zichzelf verandert. Deze benadering vinden we terug in documenten uit het onderwijs maar ook bij opbouwwerk. Bijvoorbeeld:

> *"Opbouwwerk ondersteunt groepen rond problemen waar deze groepen collectieve ervaringen mee hebben. Nochtans moeten opbouwwerkers zich inlaten met individuele dossiers en soms tijd steken in bijvoorbeeld huisbezoeken. Mensen hopen zo vlug mogelijk een oplossing te vinden voor hun eigen moeilijkheden. Het besef dat ook anderen met die moeilijkheden af te rekenen krijgen groeit niet automatisch. Spanningen ontstaan bij de vraag hoe ver opbouwwerkers kunnen gaan in individuele hulpverlening als noodzakelijke voorwaarde voor meer groepsgerichte activiteiten."*
>
> Samenlevingsopbouw Brussel (2010). Meerjarenplan 2011-2015

Besluit

In de onderzochte documenten vinden we verschillende posities over de spanning tussen de individuele of collectieve benadering van solidariteit. We toonden aan hoe de invulling van zowel die individuele als collectieve verandert als we de dimensie van de (niet) onderhandelbaarheid hierbij betrekken. Willen we met andere woorden een evaluatie maken van die individuele en collectieve benadering op basis van concrete beleidssporen die men in een reeks geselecteerde documenten terugvindt, dan is het adequater die te combineren met de al-dan-niet "onderhandelbaarheid". 'Positieve' benaderingen van onderhandelbare solidariteit vertrekken van de mogelijkheden die persoonlijke autonomie en/of collectieve emancipatie bieden om solidariteit te versterken in een context van diversiteit. 'Negatieve' benaderingen beklemtonen de individuele en/of collectieve verantwoordelijkheid van nieuwkomers voor de toegang tot solidariteit in onze samenleving.

1.3. Tussen 'burgerschap als status' en 'burgerschapspraktijken op plaatsen'

DieGem werkt met de hypothese dat nieuwe vormen van solidariteit in diversiteit ontstaan in een nieuw tijdsruimtelijk kader: in "*het hier en nu*" van concrete plaatsen en tastbare praktijken waarin mensen van heel verscheiden culturele achtergronden (al dan niet gedwongen) nabij zijn. Die plaatsen van gedwongen nabijheid in diversiteit zijn relationeel, omdat ze gevormd worden uit sociale relaties die dikwijls tot ver voorbij die concrete plaats strekken.

De focus op *plaats (hier)* en *praktijk (nu)* zijn de inzet van veel publiek debat. Maken we mensen deelachtig van solidariteit op basis van het hebben van bepaalde kenmerken (status of statuut) die formeel toegang geven tot de delende en herverdelende instituties van een bepaalde gemeenschap of op basis van concrete praktijken en handelingen in de publieke ruimte? De twee kunnen natuurlijk samengaan, maar de vraag stelt zich of het ene als voorwaarde voor het andere kan dienen. DieGem zoekt naar nieuwe vormen van solidariteit in praktijken op concrete plaatsen, maar ziet dit niet als een alternatief, maar als een aanvulling voor formele geïnstitutionaliseerde vormen van solidariteit binnen de welvaartsstaat en het kader van politieke en sociale rechten.

TRANSVERSAAL

We beginnen met de eerder gangbare definitie waarbij burgerschap gerelateerd is aan rechten. Daarmee bedoelen we burgerschap dat het gevolg is van het ingeschreven zijn in de nationale staat. We confronteren 'het burgerschap als status' met 'een burgerschap als praktijk' dat zich eerder in het '*nu*' ontvouwt. Nadat we voorbeelden geven van beide, gaan we in op het ruimtelijke register van plaatsen ('*het hier*').

In het federaal beleidsakkoord stellen de regeringspartijen het volgende voor nieuwkomers over **burgerschap als "status**":

> *"Het recht op gezinshereniging is vastgelegd in het Europees Verdrag voor de rechten van de mens: eenieder heeft het recht te leven met zijn echtgenoot en zijn gezin, volgens de wettelijk verankerde voorwaarden. Dit recht kan echter geen excuus worden voor misbruik of illegale handelingen. De regering zal kordaat zijn. Misbruik van ons systeem van juridische en sociale bescherming zal niet worden geduld [...] De verwerving van de nationaliteit zal door het Parlement met de steun van de regeringsmeerderheid worden hervormd overeenkomstig de volgende krachtlijnen: ononderbroken verblijf en integratie kunnen leiden tot het verwerven*

van de nationaliteit en niet andersom. De hervorming zal de wetgeving meer migratieneutraal maken, vereisten inzake kennis van de taal en integratie van de kandidaten invoeren. De economische participatie zal een element voor de appreciatie van de integratie kunnen zijn. Naturalisatie via de Kamer blijft mogelijk, maar wordt een uitzonderingsprocedure. Ten slotte zal worden voorzien in een registratierecht en worden de mogelijkheden om de Belgische nationaliteit te ontnemen, uitgebreid."

Federale Regering (2011). Regeerakkoord

Het Minderhedenforum stelt dat de benadering van burgerschap gekoppeld aan nationaliteit steeds minder te verantwoorden is in een globaliserende wereld. De organisatie vraagt de uitbreiding van burgerrechten naar alle inwoners.

"In een globaliserende wereld is nationaliteit steeds minder van tel. Rechten afhankelijk maken van nationaliteit is in een hedendaagse democratie steeds minder te verantwoorden [...] "Het definiëren van burgerrechten, los van nationaliteit, is een uitdaging voor elke democratie die mee wil zijn met zijn tijd. Een duurzaam verblijf [sic : zou]voldoende moeten zijn voor wie wil werken voor de overheid of zijn stem wil uitbrengen bij verkiezingen. De grondwettelijk bepaalde gelijkheid tussen Belgen, moet kortom uitgebreid worden naar alle inwoners. Want burgerrechten zijn geen beloning voor voorbeeldig burgerschap, ze zijn net een voorwaarde om dit burgerschap vorm te geven."

Minderhedenforum (2010). Ons verleden, onze toekomst. Bouwstenen voor een effectief minderhedenbeleid

Burgers met een migratieachtergrond hebben verschillende statuten die leiden tot integratiepaden waarbij precariteit, informaliteit en kwetsbaarheid veelal de regel zijn (Blommaert, 2014). Het zijn asielzoekers, gezinsherenigers, mensen in irregulier verblijf die een verblijfsrecht proberen te krijgen of die net geen contact willen met overheden, arbeidsmigranten, Unieburgers met en zonder verblijfsrecht (Vertovec, 2007). Elk verblijfsrecht is in de eerste jaren voorwaardelijk. De voorwaarden verschillen per categorie en soms per individu. Er is dus een toenemende hiërarchische diversiteit in sociale en politieke rechten bekeken vanuit het oogpunt van burgerschapsstatus (Debruyne & Naert, 2014)[1]. Samenlevingsopbouw Brussel stelt bijvoorbeeld dat nationaliteit geen instapvoorwaarde voor het deel uit te maken van de gemeenschap via burgerschapsstatus is, maar dat grondrechten net universeel zijn*:*

"Mensen zonder wettig verblijf verwerven inzicht in de grondrechten, structurele drempels met betrekking tot de toegang tot grondrechten en de mogelijkheden om grondrechten te kunnen uitoefenen [...] Grondrechten realiseren van mensen zonder wettig verblijf is belangrijk omdat het grondrechten zijn."

Samenlevingsopbouw Brussel (2010). Meerjarenplan 2011-2015

De8 VZW zet sterk in op **burgerschapspraktijken** in plaats van burgerschap als status. Dat brengt met zich mee dat mensen die 'nog niet behoren' actief kunnen deelnemen en deelhebben om dat

[1] http://superdiversiteit.com/2014/12/10/de-superdiverse-stad-sociaal-werk-op-de-frontlijn/

burgerschap via die weg op te eisen, in plaats van enkel een gevolg te zijn van hun (erkenning van) status:

> *"We spreken hier over volwaardig burgerschap. Het begrip "volwaardig burgerschap" bestaat uit twee componenten: deelnemen en deelhebben. Deelnemen wordt ook wel eens omschreven als "actieve participatie". Deelhebben komt overeen met "passieve participatie". (...) De keuze voor een expliciete cluster sociale grondrechten wordt daarbij echter ingegeven door de aanwezigheid van individuen en groepen mensen die extreme deprivatie van deze sociale grondrechten kennen. IJveren voor sociale grondrechten voor de allerzwakste groepen in onze samenleving maakt voor de8 deel uit van het streven naar het bevorderen van gelijke kansen voor deze allerzwaksten."*
>
> De8 Antwerps minderhedencentrum (2009). Meerjarenplan 2009-2014

Burgerschapspraktijken ontvouwen zich niet alleen in het 'nu', maar ook in het 'hier': op specifieke plaatsen. De erkenning van dat ruimtelijk register van **plaats** zien we terug in enkele beleidsdocumenten. Op **lokaal niveau** zien we dat werken aan het deelachtig worden aan de samenleving vanuit een erkenning van (super-)diversiteit, vertrekt vanuit twee zaken: projectdenken en plaatsgerichtheid. Het proces dat zich ontvouwt tussen mensen in bepaalde superdiverse wijken doet er dus toe. In Genk bijvoorbeeld zien we dit denk en- handelingskader in relatie tot de zogenaamde impulswijken. De Dienst Wijkontwikkeling werkt aan het versterken van de sociale en fysieke leefbaarheid van Genkse wijken en heeft daarbij speciale aandacht voor de impulswijken.

> *"35% van de Genkse niet-werkende werkzoekenden wonen in de impulswijken (Kolderbos, Sledderlo, Waterschei, Winterslag en Zwartberg). Toch kende de werkloosheid in de impulswijken in 2007 een sterkere daling dan in de niet-impulswijken. Met betrekking tot de werkloosheidsdruk vallen wel grote verschillen te noteren tussen de impulswijken en de overige wijken: zo is de werkloosheidsdruk van mannen uit de impulswijken bijna dubbel zo hoog als die van mannen uit de overige wijken. Om iets te doen aan die toestand van achterstelling en deprivatie zet de Dienst Wijkontwikkeling sterk in op het stimuleren van zelfverantwoordelijkheid en participatie van burgers aan het samenleven en heeft daarbij bijzondere aandacht voor moeilijk bereikbare Genkenaren."*
>
> Stad Genk (2009). Stedelijk diversiteitsplan 2009-2011

Ook het collectief platform van Antwerpse armoedeorganisaties schuift een visie naar voor van participatieve burgerschapspraktijk waarop nieuwe vormen van solidariteit zich kunnen enten:

> *"Een doelmatig lokaal beleid sluit aan bij de vragen en verzuchtingen van de bewoners zelf. Mensen willen inspraak in wat hen aanbelangt, en niet enkel nadat de beslissingen genomen zijn of wanneer het verkiezingen zijn. Het is een belangrijke taak van de lokale overheid om het initiatief en de participatie van bewoners te bevorderen, te ondersteunen en goed te organiseren. (...) Participatie is een wederkerig proces waarbij mensen zich uitspreken en verantwoordelijkheid krijgen en nemen om vorm te geven aan hun eigen leven en aan de*

omgeving waarin ze zich bewegen. Het is een permanente dialoog waarbij burgers de kans krijgen hun verzuchtingen en oplossingen te formuleren over het te voeren beleid."
OASO (2012). Antwerpen kleurt sociaal

OASO verdedigt een politiek van ruimtelijke nabijheid, zowel op het vlak van de bottom-up processen een plaats te geven als overheid, alsook in het serieus nemen van een ruimtelijke nabijheidspolitiek, waarbij plaats 'er toe doet':

"De overheid moet aanspreekbaar zijn, ook voor kansengroepen. Voorbeelden zijn klantvriendelijke loketten, de inzet van wijkagenten, of "streetwise professionals met voelhorens in de leefwereld van burgers, die kunnen opereren in de alledaagse werkelijkheid zoals die zich in de straat en achter de façades van woningen en bedrijven afspeelt."
OASO (2012). Antwerpen kleurt sociaal

Op lokaal niveau lijkt de koppeling tussen "burgerschapspraktijk", participatie en *grassroots* leerprocessen en solidariteit meer ingang te vinden. Ook in het beleidsakkoord van Mechelen wordt ingezet op praktijken van actief burgerschap:

"Inspraak veronderstelt ook actief burgerschap. De stad wordt niet alleen op het stadhuis, maar op de allereerste plaats door de Mechelaars gemaakt. We appelleren aan dat actieve burgerschap door in te zetten op participatieprojecten. Peter- en meterprojecten, vrijwilligerswerk, respect voor de medeburger en tolerantie ten aanzien van verschil zijn hefbomen voor een betere stad. Buurtcomités worden daarom ondersteund en burgers aangemoedigd om hun verantwoordelijkheid ten aanzien van hun medemensen en hun omgeving op te nemen. We werken een knooppunt vrijwilligers uit, de zogenaamde Mechelse vrijwilligersbank."
Stadsbestuur Mechelen (2013). Bestuursakkoord 2013-2018

LEREN

Dezelfde spanning tussen burgerschap als status en burgerschapspraktijk komt op de voorgrond in de setting leren. We zien die spanning met burgerschap als status bij de Vlaamse beleidsnota Onderwijs:

"We willen ook vraagtekens plaatsen bij het interpreteren van het schoolreglement en het pedagogisch project als een opsomming van rechten en plichten. We denken niet dat we die weg moeten opgaan. Het schoolreglement is een tekst die uitlegt hoe het er in die concrete school aan toegaat. Dat overstijgt het rechten- en plichtenverhaal. Opvoeding en waardeoverdracht kunnen niet beschreven worden in die termen."
Smet, P. (2009). Beleidsnota onderwijs 2009-2014

Burgerschapspraktijken op concrete plaatsen (de wijk) komt sterker naar voor in het denk en-handelingskader van **Brede school**:

"Een Brede School moet aandacht hebben voor het betrekken en voor de ondersteuning van ouders vanuit de gezamenlijke verantwoordelijkheid die ze hebben voor de opvoeding van het kind en de jongere. Zo versterkt de betrokken ouder de effectiviteit van de Brede School en omgekeerd ondersteunt de Brede School de ouders."
College Vlaamse Gemeenschapscommissie (2010). Visietekst 'Brede School'

Die participatie binnen het kader van leren en de leeropdracht is niet te reduceren tot "individuele verantwoordelijkheid" maar gaat opnieuw over het **recht op participatie** vanuit een optiek van persoonlijke autonomie. Het Minderhedenforum vertaalt dat als volgt:

"Dat klinkt eenvoudig, maar er is een mentaliteitswijziging voor nodig. Scholen en leraren dienen leerlingen meer te betrekken en te laten participeren in de klas en op school. Respect en verantwoordelijkheidszin bij leerlingen wordt immers pas echt aangemoedigd als leerlingen ten volle een positief leer- en leefklimaat op school ervaren."
Minderhedenforum (2010). Ons verleden, onze toekomst. Bouwstenen voor een effectief minderhedenbeleid

WONEN

De koppeling tussen burgerschapspraktijken en het ruimtelijk register van "plaats" komt sterk tot uitdrukking in de documenten van de setting wonen. Die burgerschapspraktijken waarop solidariteit zich kan enten, ontstaat in contexten van gedwongen nabijheid. Die gedwongen nabijheid komt goed naar voor in het Rapport Samenleven in Diversiteit:

"Samenleven gaat in essentie over mensen met verschillende levensstijlen die dicht op elkaar wonen. Het gaat dan over relaties met mensen die je niet zelf kiest, waar je ook maar een beperkte mate van invloed op hebt. Bijvoorbeeld: sociale woningen worden toegewezen door een sociale huisvestingsmaatschappij."
De Jong, M. (2009). Rapport knelpunten en conflicten van het samenleven in diversiteit

In het verslag van de hoorzitting "sociale mix" wordt goed beschreven hoe burgerschapspraktijken zich ontvouwen op specifieke plaatsen, en hoe hieruit nieuwe vormen van solidariteit kunnen komen.

"In een goede en aangename buurt ontstaan informele solidariteitsnetwerken. Hoe gedifferentieerder de buurt is, hoe sterker dit solidariteitsnetwerk zal zijn. Mijns inziens moet dit evenwel vanuit de bewonersgroep groeien. Het leggen van een degelijke basis en het voorzien in voldoende aangename contactmogelijkheden zal dit in elk geval in de hand werken".
Hoorzitting over de sociale mix en de leefbaarheid in de sociale huisvesting (2002)

Het rapport Samenleven in de publieke ruimte bevat heel wat voorbeelden van die concrete praktijken op gedeelde plaatsen, zoals in dit voorbeeld uit de Bloemekeswijk in Gent.

"De Lorkenstraat is een geïsoleerde straat in de Bloemekenswijk in Gent. Ze bestaat uit kleine huizen zonder tuin. In de onmiddellijke omgeving is er weinig open ruimte en dat vormt een probleem voor het grote aantal

kinderen dat er woont. Deze situatie brengt overlast met zich mee in de vorm van nachtlawaai, zwerfvuil, spelende kinderen en vandalisme. De straat grenst aan een psychiatrisch verzorgingstehuis, ook de patiënten lijden onder de overlast. (…) Ook het psychiatrisch verzorgingstehuis wil oplossingen aanreiken voor het overlastprobleem. Kinderen betreden regelmatig de privétuinen van het verzorgingstehuis waarbij ze de patiënten treiteren. Het psychiatrisch verzorgingstehuis begrijpt de nood aan speelruimte en stelt tijdens afgebakende tijdstippen speellokalen en delen van de tuin ter beschikking waar de kinderen onder leiding van vzw Jong gebruik van maken."

Vanreppelen, J. (red.)(2010). Samenleven in de publieke ruimte

Uit al deze projecten wordt in het rapport één algemeen besluit getrokken over het belang van interpersoonlijke praktijken op plaatsen. Die interpersoonlijke praktijken bevatten de kiemen voor burgerschapspraktijken, die een stap verder gaan dan sociale cohesie:

"De publieke ruimte is de belangrijkste hefboom om de sociale cohesie in een buurt te verhogen. Dat klinkt vanzelfsprekend, maar is het niet. Een goed ontworpen en ingericht openbaar domein is een fysiek bindmiddel in de bebouwde omgeving. Het samenbrengen van mensen die méér zijn dan individuele gebruikers in die ruimte, voegt daar nog een dimensie aan toe."

Vanreppelen, J. (red.)(2010). Samenleven in de publieke ruimte

Tenslotte stelt ook de Vlaamse beleidsnota Wonen 2009-2014 dat naast de stenen en kwalitatieve toetsstenen voor woonkwaliteit er ook meer nood is aan bewonersparticipatie.

"...ruimtelijke en technische ingrepen om de kwaliteit van wonen in sociale wijken terug te verhogen. Wijken zijn meer dan stenen projecten. Het woonbeleid moet ook investeren in de bewoners. Bewonersparticipatie speelt in dit kader een belangrijke rol in het woonbeleid. Bewoners ervaren de buurt ook vaak als iets van henzelf. Ze hebben een invloed op de sfeer en uitstraling en kunnen deze positief beïnvloeden. "

Van den Bossche, F. (2009). Beleidsnota 2009-2014 Wonen

WERKEN

In de setting werken vinden we uiteraard een heleboel verwijzingen naar de **formele rechten** waar werknemers vanuit hun statuut een beroep kunnen op doen in de context van diversiteit. Vaak zijn die vastgelegd in collectieve arbeidsovereenkomsten:

" Om werving en selectie op de agenda van de ondernemingsraad te zetten kan je je baseren op CAO nr 38 waar de rechten en verplichtingen van de werkgevers en sollicitant bij de werving en selectie verduidelijkt worden. In artikel 2 bis staat expliciet vermeld dat de werkgever niet mag discrimineren op basis van – leeftijd – geslacht – burgerlijke stand – ziekteverleden – zogenaamd ras, huidskleur, afkomst – lidmaatschap van een vakbond –

seksuele geaardheid – handicap, tenzij deze persoonlijke kenmerken belangrijk zijn voor het soort job of de soort van onderneming en deze reden ook duidelijk gemaakt wordt."

ACV (2005). Diversiteit Binnenwerk

Praktijken van burgerschap zijn niet evident in de context van de werkvloer. De beschreven praktijken zijn meer te situeren in het individuele competentiedenken dat in de diversiteitsplannen wordt uitgeschreven. Zo wordt in de Vlaamse administratie wordt verwezen naar de positieve mogelijkheden van mentoring op de werkvloer om gelijke kansen te bevorderen:

"Mentoring koppelt medewerkers met managementambitie (mentees) aan leidinggevenden (mentoren) en stimuleert hen om hun professionele ervaring en kennis te delen. De mentoren helpen hun mentees om een beter zicht te krijgen op de formele en informele uitdagingen van het leidinggeven, ze maken hen vertrouwd met de competenties die van een afdelingshoofd verwacht worden en ze ondersteunen hen bij het nadenken over hun ambities."

Dienst Emancipatiezaken (2012). Gelijke kansen en Diversiteit 2013

VRIJE TIJD

In de setting vrije tijd zien we in verschillende documenten een sterk accent op "actieve participatie" of "deel hebben aan" in plaats van "passieve participatie" of "deelnemen aan". Die **actieve benadering** komt tot stand in nabijheid.

"Mensen van allerlei pluimage komen naast elkaar te staan. Iedereen brengt knotsgekke ideeën, talenten en visies mee. Gül kan niet zo snel lopen, maar kan alle kwiks aan het lachen brengen omdat ze als de beste grapjes vertelt. Bram is erg verlegen, maar kraakt supersnel alle codes die nodig zijn om het bosspel te winnen. Al die verschillen maakt het Chiroleventje minder eentonig, maakt elk kind rijker. We worden erdoor verrast en kunnen leren van elkaar. En al gauw merken we eerder de gelijkenissen, komen we onszelf tegen".

Commissie Diversiteit (2006). Komkommerin. Diversiteit in de Chiro

"Het kunnen uitoefenen van je rechten noemt men "passieve participatie". Dat staat tegenover "actieve participatie", waarbij een groep niet alleen beroep kan doen op zijn rechten, maar zelf de maatschappelijke processen actief kan beïnvloeden."

Uit de Marge (2009). Emancipatorisch jeugdwerk met maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren

"Eigen aan amateurkunst is een actieve kunstbeoefening (in tegenstelling tot receptieve cultuurparticipatie), die vaak een sociaal aspect in zich draagt en communicatie, uitwisseling en mogelijk ook interculturaliteit stimuleert. We geven het begrip 'diversiteit' een brede invulling"

Forum voor Amateurkunsten (2013). Engagementsverklaring etnisch-culturele diversiteit

De Vlaamse overheid speelt hierop in met de idee van proeftuinen in het kader van het Vlaams participatiedecreet vrije tijd, bijvoorbeeld:

> *"voor het stimuleren van profvoetbalclubs tot het opnemen van een kwaliteitsvol en duurzaam sociaal-maatschappelijk engagement in de buurt of de stad waar ze werken."*
>
> Decreet houdende flankerende en stimulerende maatregelen ter bevordering van de participatie in cultuur, jeugdwerk en sport *(2008)*

Besluit

We begonnen dit deel met de gangbare definitie van burgerschap als status, in het kader van een reeks rechten en plichten, in een nationaal raamwerk. In een aantal documenten zien we hoe de focus verschuift naar burgerschap als praktijk in het hier en nu - aansluitend bij de DieGem hypothese. Zo komen we tot een ander tijd-ruimtelijk register om solidariteit tussen burgers te bekijken. Vooral in het domein van cultuur/vrije tijd en wonen zien we dat dit ander tijd-ruimtelijk register sterk aanwezig is. In de setting werken komt burgerschap als praktijk minder naar voor en wordt diversiteit sterk benaderd vanuit formele rechten van werknemers enerzijds en de noodzakelijke competenties op de arbeidsmarkt anderzijds. In veel academisch en beleidsmatig werk dat net als DieGem vertrekt vanuit het tijd-ruimtelijk register van "hier en nu", wordt de spontane solidariteit die er naar boven komt eerder begrensd door ontmoeting en sociale cohesie, met de deelname als burger aan de sociale en/of politieke gemeenschap als einddoel. DieGem wil net een stap verder gaan en bekijken welke burgerschapspraktijken en nieuwe vormen van solidariteit uit die interpersoonlijke verknoping kunnen komen. Hoe worden doorheen die burgerschapspraktijken claims voor economische herverdeling, culturele erkenning en politieke representatie ontwikkeld? Dat is onze centrale vraag.

2. Bronnen van solidariteit

De klassieke bronnen van solidariteit spelen een rol in de zoektocht naar nieuwe vormen van solidariteit in diversiteit, maar ze worden wel in een nieuwe context en in innovatieve combinaties aangewend.

2.1. Interdependentie

Een eerste bron van solidariteit is interdependentie of wederzijdse afhankelijkheid. In een marktsamenleving creëert de doorgedreven arbeidsverdeling belangrijke vormen van interdependentie. Volgens de klassieke socioloog Durkheim zet de complexe arbeidsverdeling traditionele vormen van solidariteit onder druk. Het cement dat zulke maatschappijen bij elkaar houdt, bestaat dan niet langer uit het feit dat mensen dagelijks hetzelfde doen, denken en oordelen en tegen dezelfde natuurelementen vechten, maar uit het feit dat mensen zich ervan bewust zijn dat ze van elkaar afhankelijk zijn. De fabrieksarbeider eet bijvoorbeeld het brood dat de bakker bakt met de bloem van de boer en de molenaar. Terwijl een groeiend individualisme het collectief bewustzijn aantast, groeit de nood aan interactie en coöperatie. In dit gedachtegoed is solidariteit dan een afgeleide van wederzijdse afhankelijkheid. Wanneer iedereen zich specialiseert, dan is hij of zij ook afhankelijk van anderen die andere goederen en diensten aanbieden. Interdependentie ligt dan aan de basis van solidariteit. Deze visie leeft vandaag nog sterk bij de aanhangers van het liberalisme.

In de beleidsdocumenten is interdependentie als bron van solidariteit in diversiteit niet zo prominent aanwezig. In verschillende sectoren vinden we er wel referenties naar terug. Zo is er bij verschillende organisaties een groot bewustzijn van het feit dat Vlaanderen in de toekomst een beroep zal moeten doen op de economische inzetbaarheid van een diverse groep mensen om haar welvaart te behouden. In deze gedachtegang moeten we solidair zijn met migranten om de negatieve effecten van onze ongunstige leeftijdspiramide te compenseren. Deze redenering vinden we bijvoorbeeld terug in de "bouwstenen voor een effectief minderhedenbeleid" van het Minderhedenforum:

> *"De blijvende gigantische mondiale ongelijkheid en de vele drama's die zich niet zó ver van ons bed afspelen (conflicten, milieurampen,…) verhogen de immigratiedruk op de E.U.. Maar Europa zal volgens de meeste analisten ook arbeidskrachten nodig hebben om zijn eigen welvaart te vrijwaren in het licht van de vergrijzing. Ook België zal in de toekomst niet meer zonder een migratiebeleid kunnen. Het afwegen van de belangen van*

de verschillende betrokkenen in ons land, van de herkomstlanden en van de migranten zelf, zal daarbij voer zijn voor veel debat."

Minderhedenforum (2010). Ons verleden, onze toekomst. Bouwstenen voor een effectief minderhedenbeleid

Vooral in de onderwijs- en de arbeidssector wordt interdependentie ingeroepen als bron van solidariteit. Vanuit een economische logica zijn deze sectoren doordrongen van de wil om elk talent te ontwikkelen. Deze visie blijkt duidelijk uit onderstaand fragmenten uit de Beleidsnota onderwijs:

"Mensen verschillen in hun talenten, hun interesses en hun sociale, economische en culturele achtergrond. Omdat onze kinderen onze voornaamste troef zijn en een optimale talentontwikkeling bijdraagt tot sociale cohesie, moeten vanaf het kleuteronderwijs en doorheen het lager, secundair en hoger onderwijs alle jongeren kansen krijgen om hun talenten te ontdekken en te ontwikkelen"

Smet, P. (2009). Beleidsnota onderwijs 2009-2014

In het Vlaams VESOC-akkoord over het loopbaanbeleid wordt het diversiteitsbeleid uitdrukkelijk gemotiveerd vanuit de nood om de economische interdependentie uit te breiden tot alle 'kansengroepen':

"De stap van een initiële leerloopbaan naar de arbeidsmarkt is een belangrijke transitie binnen de levens-loopbaan. Maximale ontplooiing voor elk talent op de arbeidsmarkt is hierbij een algemeen uitgangspunt [...] Kansengroepen vormen een belangrijk potentieel op de arbeidsmarkt. Alle beschikbare competenties moeten kunnen worden aangesproken. Het Pact 2020, afgesloten tussen de Vlaamse Regering en de sociale partners begin 2009, stelt een jaarlijkse stijging van de werkzaamheidsgraad van de prioritaire kansengroepen (personen van allochtone afkomst, personen met een arbeids- handicap, 50-plussers) met één procentpunt voorop. Ook bevat het de doelstelling dat diversiteitsbeleid in 2020 een essentieel onderdeel is van het personeelsbeleid in elke Vlaamse onderneming en organisatie."

VESOC (2009). Akkoord loopbaanbeleid

2.2. Gedeelde normen en waarden

Durkheim zelf twijfelde aan de stelling dat interdependentie voldoende solidariteit genereert om een samenleving samen te houden. Daarom lanceerde hij de idee dat er ook sprake moet zijn van een collectief bewustzijn, zeg maar normen en waarden. Dit idee leeft vandaag door in het 'communautaire' model. Volgens de aanhangers van dit model is het evident dat ethiek en moraliteit niet bepaald worden door individuele voorkeuren, persoonlijke belangen of universele principes, maar door overtuigingen en handelingen die gedeeld worden binnen een gemeenschap. Hoewel solidariteit doorgaans niet erg centraal staat in hun denken, is het duidelijk dat het voor hen geworteld zit in een culturele gemeenschap met gezamenlijke normen en waarden.

In veel beleidsdocumenten wordt er expliciet ingezet op gedeelde normen en waarden. Zo wordt het feit dat mensen uit verschillende culturen niet noodzakelijk hetzelfde normen- en waardenkader aanhangen door vele stadsbesturen gezien als een fundamentele bedreiging van de sociale cohesie in hun stad. Hun uitgangspunt is dat een consensus over een aantal normen en waarden een conditio sine qua non is om met een grote diversiteit van mensen op een kleine oppervlakte te kunnen samenleven. In de meest recente bestuursakkoorden van Antwerpen en Gent staat deze visie centraal. In beide bestuursakkoorden wordt vermeld dat het omarmen van een aantal basiswaarden noodzakelijk is om een stadsgemeenschap te creëren waarin sociale cohesie geen hol begrip is:

> *"Onze stad is meer dan een optelsom van alle Antwerpenaren. Het is een stadsgemeenschap die bestaat uit een rijke diversiteit aan talloze culturen, levensbeschouwingen, wijken en straten, verenigingen, bedrijven, gezinnen, individuen, … Samen vormen wij Antwerpen. Maar dat kunnen we alleen als we respect hebben voor elkaars eigenheid, dezelfde basiswaarden omarmen en uiteraard elkaar begrijpen."*
>
> Stadsbestuur Antwerpen (2012). Respect voor A. Bestuursakkoord 2013-2018

> *"We willen komen tot een sociale cohesie waarbij eenieders eigenheid en culturele identiteit blijft voortbestaan, maar waarbij de fundamentele waarden, normen en regels van onze democratische rechtstaat de hoekstenen van de samenleving blijven vormen [...] De diversiteit in Gent is groot: bijna 160 verschillende nationaliteiten, culturele minderheden, ouderen, holebi's, jongeren, mensen met een handicap… Deze superdiversiteit kan het samenleven onder druk zetten, maar kan ook een verrijking zijn voor onze stad. Het respecteren van diversiteit ligt besloten in de fundamentele waarden die aan de basis liggen van de samenleving."*
>
> Stadsbestuur Gent (2013). Bestuursakkoord 2013-2018 Sp.a-Groen-Open VLD

De idee dat gedeelde waarden en normen een goed vertrekpunt zijn om een solidaire samenleving vorm te geven behoort ondertussen tot de mainstream in zo goed als elke sector. De drie onderstaande citaten illustreren een discours dat terugkeert over de sectoren heen. De onderliggende gedachtegang is dat een diverse groep mensen solidair met elkaar kan zijn vanuit de ervaring van een gezamenlijk normen– en waardenkader. De drie citaten volgen daarbij mooi de gedachtegang van de DieGem hypothese: wanneer een bepaalde wijk, school, sportclub, etc. mensen samenbrengt met verschillende etnische en/of culturele achtergrond, kan een informeel leerproces hen aanzetten om solidair met elkaar te zijn.

De bewoordingen verschillen wel tussen de drie citaten. In het eerste gaat het over verantwoordelijkheid. In de twee volgende wordt verwezen naar verbondenheid en een warme samenleving. De bottom line blijft echter dezelfde: solidariteit zit geworteld in gemeenschappelijke waarden.

"Omgevingsidentiteit wordt ingegeven door gemeenschappelijke waarden, waardoor mensen zich gaan vereenzelvigen met 'hun' publieke ruimte en bereid zijn er ook een stuk verantwoordelijkheid voor te dragen."
Vanreppelen, J. (red.)(2010). Samenleven in de publieke ruimte. Inspiratie voor de inrichting en het beheer van buitenruimte

"Het GO! beschouwt het actief omgaan met deze diversiteit als een meerwaarde en als een pijler van zijn onderwijs. Via dit actief pluralisme beklemtoont het GO! dat de mensheid, ondanks alle verschillen, verbonden is door gemeenschappelijke waarden en doelen."
Pedagogisch project van het Go!-onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap (sd)

"De kracht van sport is dat ze ook drager is van bredere maatschappelijke doelstellingen en waarden (sport als middel). Zo is sport gezondheidsbevorderend, draagt sporten bij tot de verhoging van de levenskwaliteit voor zowel jong als oud en is het een belangrijke leerschool voor het aanleren van maatschappelijke en sociale vaardigheden. Sport speelt bijvoorbeeld een belangrijke rol bij het vertrouwd maken met waarden zoals fair play, solidariteit, teamspirit, zelfstandigheid, engagement, sociale integratie e.d. Sport kan mee bijdragen aan een warme samenleving."
Muyters, P. (2009). Beleidsnota Sport 2009-2014

2.3. Strijd

Solidariteit kan niet alleen voortkomen uit gedeelde normen en waarden of wederzijdse afhankelijkheid, maar ook uit de strijd tegen sociale uitsluiting. Zowel Marx als Weber zagen solidariteit niet geworteld in een maatschappelijke consensus, maar in een sociaal conflict. Voor Marx was solidariteit niet het gevolg van een collectief geweten zoals bij Durkheim, maar van klassenbewustzijn en klassenstrijd. De ideeën van Marx en Weber vinden we vandaag terug bij de verdedigers van het sociaaldemocratische model, het model van de arbeidersbeweging. Daarin ontstaat solidariteit in de gedeelde strijd van degenen die zich tekortgedaan voelen. De strijd voor het verkrijgen van gelijke rechten creëert dan sociale samenhang binnen de groep.

Zeker in vergelijking met het grote aantal verwijzingen naar normen en waarden, blijft strijd als bron van solidariteit opmerkelijk onderbelicht in de beleidsdocumenten. Eigenlijk wordt het enkel aangestipt in een kleine minderheid van de documenten. Deze documenten zijn voornamelijk opgesteld door organisaties met een jarenlange traditie van strijd met de meest kwetsbare mensen in de samenleving. Deze twee citaten komen bijvoorbeeld van het Minderhedenforum en het ACV:

"De werking woonwagenbewoners heeft als doelstelling om de doelgroep te organiseren, zodat ze zelf voor hun rechten kunnen opkomen, bijvoorbeeld in de strijd voor meer duurzame standplaatsen."
Minderhedenforum (2010). Ons verleden, onze toekomst. Bouwstenen voor een effectief minderhedenbeleid

"Bovendien heb je als syndicale vertegenwoordiging in het bedrijf de taak om de belangen van alle werknemers in het bedrijf te verdedigen, ook die van de kansengroepen. Diversiteit in het personeelsbeleid is dus een aandachtspunt voor elke syndicale delegatie in een bedrijf."

ACV (2005). Diversiteit Binnenwerk

Het is geen toeval dat er in deze voorbeelden niet expliciet verwezen wordt naar strijd als een bron van solidariteit. Impliciet wordt er in de beleidsdocumenten dikwijls verondersteld dat je geen gezamenlijke strijd kan voeren zonder solidariteit. Solidariteit is dan het vertrekpunt om te vechten tegen sociale uitsluiting, discriminatie of ongelijkheid. Dat solidariteit ook het resultaat kan zijn van een strijd met gedeelde belangen wordt veel minder in de verf gezet. In onderstaand citaat van Uit de Marge lijkt de oorzaak-gevolg relatie tussen strijd en solidariteit iets minder eenrichtingsverkeer:

"De visie van Uit De Marge, de manier waarop de organisatie "kijkt" naar maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren, is van fundamenteel belang. We zijn niet alleen bezig met het leveren van diensten en vormingsproducten, maar we doen dit vanuit een geëngageerd perspectief [...] Het gaat er dus om hoe we zelf aankijken tegen mensen in situaties waarin ze maatschappelijke kwetsing riskeren: stellen we ons solidair op - gaan we saamstaan zoals het zo mooi heet in het Afrikaans - of worden we integendeel deel van die kwetsende omgeving? [...] Heel wat van onze inspanningen, vandaag, gisteren en morgen, zijn hiertoe terug te leiden: vanuit een verbondenheid met de doelgroep werken aan het stimuleren van het bewustwordingsproces van jeugd- en andere sociale werkers, van jeugdwerk en andere sociale voorzieningen, van lokale overheden en hun diensten, over hun reële opstelling, de versterking van positieve attitudes, het mee zoeken naar alternatieven."

Uit de Marge (2009). Emancipatorisch jeugdwerk met maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren

2.4. Ontmoeting

Een vierde klassieke bron van solidariteit schuilt in ontmoeting. Dit perspectief steunt sterk op de ideeën van Georg Simmel. Sociale interactie stond centraal in zijn denken. Zijn gedachtegoed zou later gretig aftrek vinden bij de onderzoekers van de Chicago School. In hun analyses van de Amerikaanse 'melting pot' toonden zij hoe traditionele sociale verbanden in families en gemeenschappen ondermijnd werden door het groeiende individualisme. Toch waren zij niet pessimistisch over het voortbestaan van solidariteit. Volgens hen was de stad een sociaal laboratorium waarin verschillende bevolkingsgroepen naast en met elkaar leerden leven. Informele vormen van solidariteit kwamen er tot stand op basis van toevallige ontmoetingen.

Deze overtuigingen vinden we vandaag terug bij de pleitbezorgers van het interculturele model. Zij gaan ervan uit dat er kruisbestuivingen plaatsvinden tussen culturen die naast elkaar bestaan. Op individueel

niveau rekenen ze erop dat mensen elkaars cultuur via interactie en dialoog beter leren kennen en begrijpen. Dit begrip, zo wordt verondersteld, zal mensen aanzetten tot wederzijds respect en tolerantie. In vele beleidsdocumenten zit deze redenering impliciet of expliciet vervat.

Een mooie illustratie hiervan vinden we in het Stadsplan Diversiteit van de Stad Antwerpen. Onderstaand citaat schetst eerst de problematiek waarop we met het DieGem onderzoek willen focussen. Samenleven met een "toenemende diversiteit aan levensstijlen" "op een kleine oppervlakte" blijkt allesbehalve evident. Om dit samenleven mogelijk te maken – zo vervolgt het fragment – is er "respect", "tolerantie", "meer wederzijds begrip" en meer "sociaal kapitaal" nodig. Er wordt zelfs gewag gemaakt van "nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid". Om daar toe te komen is het – nog volgens het citaat – van uiterst belang om in te zetten op het samenbrengen van mensen rond gemeenschappelijke belangen of gedeelde interesses. De conclusie van het stadsbestuur is dan ook om te "investeren in ontmoeting".

> *"Antwerpen kent een toenemende diversiteit aan levensstijlen. Mensen met heel uiteenlopende achtergronden wonen samen op een kleine oppervlakte. Ook de samenhang in de maatschappij verandert voortdurend. Oude structuren zijn vervangen door nieuwe. Vertrouwde sociale netwerken zijn vaak weggevallen. Onbekendheid met elkaars gewoonten, gedragingen en gevoeligheden leidt soms tot onbegrip, wrijvingen en conflicten. Jongeren en ouderen hebben een andere kijk op beleefdheidsformules of gezag. Meer wederzijds begrip moet de betrokkenheid, de openheid, en dus het 'sociaal kapitaal' van onze stad vergroten. Met meer kennis over elkaar kunnen mensen beter functioneren op school, in de wijk, op het werk. Mensen samenbrengen rond gemeenschappelijke belangen of gedeelde interesses creëert wederzijds respect en tolerantie. Investeren in ontmoeting draagt dan ook bij tot een open houding en vlottere contacten. De uitdaging zal zijn om tot nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid te komen waarin er ruimte is voor de vele verschillen tussen mensen."*
> Samenleven in diversiteit/diversiteitsdienst (2009). Stadsplan diversiteit 2008-2012

De redenering in bovenstaand citaat is alomtegenwoordig in de visieteksten en de mission statements van eerste-, tweede- en derdelijnsorganisaties in Vlaanderen. Zeker in de woon- en de vrije tijdssector heerst er een bijna blind vertrouwen in het stimuleren van ontmoetingen om solidariteit op te wekken tussen mensen met een verschillende etnisch-culturele achtergrond. De drie onderstaande citaten illustreren dit voor sociale huisvestingsmaatschappijen, jeugdbewegingen en sociaal-artistieke werkingen:

> *"In een goede en aangename buurt ontstaan informele solidariteitsnetwerken. Hoe gedifferentieerder de buurt is, hoe sterker dit solidariteitsnetwerk zal zijn. Mijns inziens moet dit evenwel vanuit de bewonersgroep groeien. Het leggen van een degelijke basis en het voorzien in voldoende aangename contactmogelijkheden zal dit in elk geval in de hand werken"*
> Geert Inslegers, Vlaams Overleg Bewonersbelangen, tijdens Hoorzitting Vlaams Parlement over de sociale mix en de leefbaarheid in de sociale huisvesting (2002).

"Onze Chirodroom is kinderen en jongeren leren samenleven via spel, hen een kijk geven op zichzelf en de wereld. We willen hen samenbrengen in hun vrije tijd, elke week opnieuw, op bivak of op weekend."
Commissie Diversiteit (2006). Komkommerin. Diversiteit in de Chiro

"Elk sociaal-artistiek project gaat gepaard met een grote aandacht voor samenzijn, amusement en feest, mekaar vinden in het samen eten en drinken. Het sociaal-artistieke herstelt het festieve, en biedt mensen een nieuwe vorm van 'ontmoeten' in het proces van samen symbolen creëren, met expliciete aandacht voor laagdrempeligheid en gelijkwaardigheid. Ontmoeten in een diverse sociale context, en in een artistieke context bovendien, die de probleembenadering ver overstijgt, opent ook de persoonlijke werelden en denkkaders van alle betrokkenen"
Dèmos (2010). Visietekst sociaal-artistiek werk

In vele kaders die circuleren in het middenveld en bij beleidsmakers vormt dit geloof in de kracht van ontmoetingen een opstap naar discussies over sociale mix. Als ontmoetingen inderdaad een belangrijke bron zijn van solidariteit in diversiteit – zo stelt het dominante discours in Vlaanderen – dan is het belangrijk om segregatie tussen mensen met een verschillende culturele achtergrond in de sportclub, in de buurt of op school tegen te gaan. De redenering dat segregatie gelijk staat aan niet-ontmoeten en niet-ontmoeten aan een gebrek aan sociale cohesie of integratie zit bijvoorbeeld in de twee volgende citaten uit de huisvestings- en de onderwijssector:

"Voor de sociale cohesie is het belangrijk dat mensen uit verschillende netwerken elkaar ontmoeten. Nu zijn netwerken van autochtonen en allochtonen vaak volledig gescheiden van elkaar"
De Jong, M. (2009). Rapport knelpunten en conflicten van het samenleven in diversiteit

"Het zoeken naar eigen structuren voor elke maatschappelijke groep – Vlaamse scholen naast concentratiescholen, scholen voor welgestelden en scholen voor kansarmen,… – is nefast voor de integratie van allochtonen en kansarme autochtonen én voor de leefbaarheid van het Vlaamse onderwijsbestel. Interactie met minderheden heeft immers een maatschappijvernieuwende potentie maar laat ook toe dat zowel meerderheidsgroepen als minderheden door de "core values" van ons democratisch bestel worden genormeerd. Een emancipatoire school laat binnen haar poorten dan ook een subtiel samenspel van culturen en subculturen toe"
Ontwerp van decreet gelijke onderwijskansen (2002).

Besluit

Uit de scan van de beleidsdocumenten blijkt effectief dat interdependentie, gedeelde waarden en normen, strijd en ontmoeting nog steeds als bronnen voor solidariteit worden beschouwd, weliswaar in de nieuwe context van toenemende diversiteit.

Interdependentie is vooral aanwezig in de gedachte dat alle competenties zullen nodig zijn om de economische welvaart te behouden. De ontwikkeling van 'elk talent' betekent een uitbreiding van de interdependentie tot alle 'kansengroepen'.

De idee dat gedeelde waarden en normen een voorwaarde zijn voor een solidaire samenleving komt expliciet naar voor in beleidsdocumenten in zo goed als elke sector. Volgens die mainstream benadering kan een diverse groep mensen solidair zijn vanuit de erkenning en beleving van een gezamenlijk waardenkader op school, op de werkplek of in de stadsgemeenschap.

In vergelijking met die sterke verwijzing naar een gedeeld waardenkader is strijd als bron van solidariteit sterk onderbelicht. Enkel organisaties in het middenveld die collectief belangen behartigen vermelden strijd, niet zozeer als bron van solidariteit in de 'wij-groep' maar eerder als noodzakelijk middel om bestaande ongelijkheid te veranderen in de richting van een meer solidaire samenleving.

In veel beleidsdocumenten wordt ontmoeting als bron van solidariteit in diversiteit beschreven. Interacties in nabijheid tussen mensen met een diverse achtergrond zou dan moeten leiden tot meer wederzijds respect en nieuwe solidariteit opwekken. Die overtuiging leidt naar het afwijzen van sociale segregatie en het promoten van sociale mix in verschillende contexten.

3. Spanningsvelden

Deze nieuwe vormen van solidariteit in diversiteit, zoals ze groeien in het hier en nu van concrete praktijken in concrete plaatsen, komen onvermijdelijk in de vele spanningsvelden rondom het concept solidariteit terecht.

3.1. Universeel en particularistisch

Het eerste spanningsveld heeft betrekking op wie men ambieert op te nemen in solidariteit. Een universalistische invulling van solidariteit wil in principe iedereen deelachtig maken van die solidariteit, terwijl een particularistische invulling ervan uitgaat dat solidariteit noodzakelijkerwijs beperkt is tot specifieke groepen die onderling solidair en die zich begrenzen op basis van particuliere kenmerken (etnisch-cultureel, gender, etc.). Particularisme verwijst dan naar 'identity politics', terwijl universalisme verwijst naar de mate waarin die identiteitspolitiek overstegen kan worden door te appelleren aan gedeeld mens zijn (of een andere universele categorie). Voor een universalistische benadering hoeft de mensheid niet homogeen te zijn; een particularistisch pleidooi voor solidariteit sluit niet automatisch solidariteit tussen heterogene groepen uit.

TRANSVERSAAL

Dit spanningsveld tussen particularisme en universalisme vinden we terug in het diversiteitsbeleid van de **stadsbesturen** van Genk en Gent. In de Gentse beleidsnota over diversiteit wordt gekozen voor een combinatie van *"mainstreaming van diversiteit en gelijke kansen met anderzijds doelgroepspecifieke acties"*. Categoriale acties krijgen hier betekenis vanuit een universalistische ambitie om te werken aan solidariteit over de grenzen van doelgroepen heen:

> *"Wij willen de persoonlijke ontplooiing van alle Gentenaars actief bevorderen, en alle hinderpalen voor de emancipatie zoveel mogelijk wegnemen [...]. Het is belangrijk om voldoende aandacht te besteden aan 'gelijke mechanismen van ongelijkheid', met andere woorden: aan uitsluiting over de grenzen van doelgroepen heen. Eerder dan te zwichten voor de reflex van 'eigen doelgroep eerst', kiest de stad Gent voor versterking door solidariteit en voor gebundelde acties."*
>
> Balthazar, T. (2008). Beleidsnota diversiteit 2008-2013

In het Gentse *Bestuursakkoord* zien we hoe gebalanceerd wordt tussen die universalistische ambitie en een categoriale benadering in het streven naar r een "*emancipatiebeleid in plaats van een doelgroepenbeleid, met de nadruk op emancipatie van allochtone vrouwen".* Ook in de beleidsnota etnisch-culturele minderheden wordt gekozen voor meer inclusiviteit:

> *"Een inclusief beleid kiest er voor om problemen zoveel als mogelijk via algemene maatregelen en voorzieningen aan te pakken. Dat impliceert dat specifieke categoriale acties en voorzieningen tot het absolute minimum worden beperkt."*
>
> Reynebeau, G. (2012). Samen kan ook anders. Beleidsplan Etnisch-culturele diversiteit 2012-2014 Gent

Diezelfde evenwichtsoefening spreekt uit het Genkse diversiteitsplan.. In principe zou het Genkse diversiteitsbeleid moeten gericht zijn naar de hele samenleving. Genk verwoordt dit als 'gemeenschappenvorming' zonder een categoriale benadering, Toch merken we aarzeling in de particularistische aandacht voor 'maatwerk' en (naar doelgroepen) gerichte initiatieven 'waar nodig'.

> *" In de essentieel etnisch-cultureel diverse context van Genk werkt elk beleid dat mikt op gemeenschappenvorming de facto met een diversiteit aan mensen en groepen, maar wel bewust zonder een zogenaamd 'categoriale' benadering. Er wordt met andere woorden bewust niet gewerkt vanuit een 'doelgroepenbenadering', maar er is wel aandacht en ruimte voor 'maatwerk' of gerichte initiatieven waar nodig."*
>
> Stad Genk (2009). Stedelijk diversiteitsplan 2009-2011

Bij enkele **middenveldorganisaties** lezen we zeer duidelijke pleidooien voor een particularistische solidariteit, die de sociale deprivatie van specifieke groepen moet wegwerken. Het Antwerps minderhedencentrum verantwoordt die categoriale benadering omdat specifieke etnisch-culturele groepen met specifieke mechanismen van achterstelling worden geconfronteerd.

> *"In de stedelijke samenleving kennen specifieke etnisch-culturele groepen een beperkte en/of beperkende toegang tot de sociale grondrechten. Tevens bemoeilijkt die marge, de marginalisering de gewenste sociale cohesie. Het garanderen van sociale grondrechten vormt een instrument om uit de marge te geraken en is aldus een mogelijkheidsvoorwaarde om de sociale cohesie te vergroten en/of bewerkstelligen."*
>
> De8 Antwerps minderhedencentrum (2009). Meerjarenplan 2009-2014

Die particularistische solidariteit met/binnen specifieke etnisch-culturele groepen kadert wel in een universalistisch ideaal van sociale cohesie gegrondvest in sociale grondrechten. Een gelijkaardige opstelling vinden we terug in de keuze van Samenlevingsopbouw Brussel voor het categoriaal opbouwwerk, expliciet gericht naar mensen zonder wettig verblijf:

> *"De realiteit van mensen zonder wettig verblijf is in de Brusselse samenleving de afgelopen jaar immers steeds manifester geworden. In eerste instantie omdat deze mensen steeds meer naar buiten zijn getreden en niet*

meer verdoken blijven in een onzichtbare marge. Maar zeker niet minder doordat vele welzijnsorganisaties situaties signaleren van extreme armoede, uitbuiting en misbruik van deze mensen. Het opbouwwerk kan een bijdrage leveren tot het structureel erkennen van grondrechten voor deze wel zeer kwetsbare doelgroep in onze samenleving".

Samenlevingsopbouw Brussel (2010). Meerjarenplan 2011-2015

WONEN

De beleidsnota wonen vertrekt van de universalistische ambitie van betaalbaar en kwaliteitsvol wonen voor iedereen. Maar voor specifieke groepen met specifieke woonwensen zoals de woonwagenbewoners wordt de nood aan categoriale solidariteit erkend.

"De Vlaamse regering maakt werk van betaalbaar en kwaliteitsvol wonen voor iedereen. Of je nu veel of weinig verdient. Iedereen droomt van een gezellige en comfortabele woonst. Maar niet voor iedereen betekent dit hetzelfde. De verschillende wensen van mensen zetten onze woningmarkt onder druk.[...] Ook wonen in een woonwagen wordt erkend als volwaardige woonvorm in de Vlaamse Wooncode. […] Er zal worden onderzocht in welke mate bestaande instrumenten van het woonbeleid kunnen worden ingezet om de woonsituatie van woonwagenbewoners te verbeteren."

Van den Bossche, F. (2009). Beleidsnota Wonen 2009-2014

WERKEN

In deze beleidsdocumenten staat een universalistische solidariteit centraal: gelijke kansen op de arbeidsmarkt staat in het teken van een samenleving zonder uitsluiting. Dit wordt vertaald in de consensus tussen de sociale partners over 'evenredige arbeidsdeelname' en een diversiteitsbeleid dat moet zorgen voor die evenredige deelname van 'kansengroepen'. Het Memorandum van het ABVV getuigt van die benadering:

"De werkloosheid onder deze kansengroepen blijft dus hardnekkig. Gelijke kansen op de arbeidsmarkt zijn noodzakelijk voor een democratische samenleving die niemand uitsluit. Meer allochtonen, arbeidsgehandicapten, 50-plussers en kortgeschoolden aan een job helpen, gebeurt het best via een diversiteitsplan. Zo'n plan bevat streefcijfers over de tewerkstelling van deze kansengroepen [...]Het Vlaams ABVV eist dat begeleiding maatwerk biedt voor iedereen."

Werk voor de boeg. ABVV-eisen voor de nieuwe Vlaamse regering (2009)

Het Minderhedenforum pleit uitdrukkelijk voor een particularistische solidariteit met etnisch-culturele minderheden in het arbeidsmarktbeleid om de achterstelling en discriminatie op de arbeidsmarkt tegen te gaan.

"Etnisch-culturele minderheden moeten ook een aandachtspunt zijn in het algemene arbeidsmarktbeleid, dat zowel inspeelt op vraag (werkgevers) als op aanbod (werknemers). De inclusie van etnisch-culturele minderheden in opleidingen, Levenslang Leren, competentiemanagement, loopbaandienstverlening en kwaliteit van de arbeid is echter nog lang geen feit."

Minderhedenforum (2010). Ons verleden, onze toekomst. Bouwstenen voor een effectief minderhedenbeleid

LEREN

De dominante benadering in de setting leren loopt parallel met het discours over de arbeidsmarkt. Uit het universalistische ideaal van gelijke onderwijskansen voor iedereen volgt een specifieke aandacht voor de actieve ondersteuning van 'kansengroepen' zoals allochtone jongeren:

"De partners zullen vanuit hun eigen verantwoordelijkheid concrete acties ondernemen om de onderwijsloopbanen van de doelgroepen van gelijke onderwijskansenbeleid actief te ondersteunen [...] Daarbij zal bijzondere aandacht worden besteed aan de bevordering van de participatie van allochtonen aan leercontracten, met bijzondere aandacht voor leerkansen op de werkvloer voor allochtone jongeren." Diversiteit als meerwaarde. Engagementsverklaring van de Vlaamse onderwijswereld (2003)

Die universalistische ambitie blijkt duidelijk uit de toelichting bij het decreet gelijke onderwijskansen, waarin wordt gewezen op het gevaar van een particularistisch onderwijsbestel. Het werken aan gelijke kansen in het onderwijs worden geduid als een stap naar een grotere sociale cohesie in onze samenleving, gefundeerd in een gemeenschappelijk waardenkader:

"het zoeken naar eigen structuren voor elke maatschappelijke groep – Vlaamse scholen naast concentratiescholen, scholen voor welgestelden en scholen voor kansarmen,… – [is]nefast voor de integratie van allochtonen en kansarme autochtonen én voor de leefbaarheid van het Vlaamse onderwijsbestel. Interactie met minderheden heeft immers een maatschappijvernieuwende potentie maar laat ook toe dat zowel meerderheidsgroepen als minderheden door de "core values" van ons democratisch bestel worden genormeerd."

Ontwerp van decreet gelijke onderwijskansen (2002)

VRIJE TIJD

De spanning tussen een universalistische of een particularistische invulling van solidariteit komt sterk naar voor in verschillende documenten in de setting **vrije tijd**. Heel wat initiatieven in de vrije tijd zijn immers net uitingen van particularistische projecten. De emancipatorische waarde van die particularistische solidariteit in het verenigingsleven wordt verdedigd in het Vlaams actieplan interculturaliseren. Vanuit een visie op de waarde van sociaal kapitaal worden die initiatieven als

waardevolle vormen van *bonding* (identiteitsvorming) en *bridging* (interculturele ontmoeting en netwerking) voorgesteld:

> *"De gezelschappen in de kunsten, de sociaal-culturele, erfgoed-, sport- en jeugdverenigingen zijn vooral belangrijke plaatsen voor authentieke beleving. Ze zijn de emanatie van eigen initiatief en overtuiging. Ze vormen de veruitwendiging van particuliere maatschappelijke projecten. Hier ligt de kern van het maatschappelijk middenveld. Emancipatie en empowerment stonden en staan hier centraal, maar vertrekkend vanuit een eigen- en zelfgedefinieerd maatschappelijk project. Juist daarom moeten verenigingen blijven werken vanuit hun eigenheid. Maar tegelijkertijd zijn zij óók en vooral plaatsen voor verbindingen en netwerking, ze stimuleren de interculturele ontmoeting en dragen daardoor bij aan interculturaliteit. Deze twee sporen zijn prachtig aanvullend: de eerste doelstelling bevordert de binding, de identiteitsvorming, het tweede benadrukt en stimuleert de bridging, de verbinding met andere groepen en structuren in de samenleving."*
>
> Vlaamse regering (2006). Vlaams actieplan interculturalisering van, voor en door cultuur, jeugdwerk en sport

Die dubbele benadering wordt bevestigd in een evaluatie-onderzoek bij dit actieplan. Dit onderzoek wijst ook op de schaduwzijde van de particularistische benadering van solidariteit die stigmatisering en uitsluiting in de hand kan werken:

> *"Moeten we nu categoriaal of inclusief werken? Vanuit onze ervaring op CIMIC antwoorden we daar meestal op en-en. In de sector zien we vooral dat er een groeiend bewustzijn is dat het categoriaal werken ook als negatieve keerzijde kan hebben dat men hierdoor stigmatiseert of etiketteert en in de feiten soms aan exclusie werkt."*
>
> Matheusen, F. e.a. (2010). Het Actieplan Interculturaliseren: Rewind and Fastforward. De effecten van het Actieplan Interculturaliseren van, voor en door Cultuur, Jeugdwerk en Sport

In de beleidsnota sport vinden we een gelijke kansen-benadering die spoort met de visie in het onderwijs- en arbeidsmarktbeleid: een universalistische ambitie van gelijke sportkansen voor iedereen wordt concreet vertaald in het toegankelijker maken van het sportaanbod voor 'kansengroepen'.

> *"Door het nemen van drempelverlagende maatregelen op het vlak van gelijke kansen en diversiteit wordt het sportaanbod toegankelijker gemaakt voor kansengroepen. Bijzondere aandacht dient te gaan naar het ontwikkelen van een sportaanbod in de onmiddellijke leefomgeving [...]."*
>
> Muyters, P. (2009). Beleidsnota Sport 2009-2014

Een meer particularistische benadering van solidariteit lezen we in de nota Sport extended. Hier wordt gepleit voor de meerwaarde van particuliere sportclubs met een eigen achtergrond en identiteit. De eigenheid van zelforganisaties, gerund door mensen uit de eigen doelgroep, moet beleidsmatig worden erkend.

> *"Vele clubs zijn juist succesvol omdat ze een antwoord hebben op vragen van een stedelijk en divers jongerenpubliek. [...]Voor vele clubs is die eigen achtergrond en identiteit ook een manier om zich te profileren*

in hun buurt [...].Het grote succes van deze clubs is dat ze door mensen uit de doelgroep worden gerund. Anderzijds blijkt dit soms ook hun probleem. In het huidige systeem van clubondersteuning bevinden deze clubs zich veelal onder de radar.[...]. Zolang de ondersteunende partners, federaties, sportbonden en -diensten niet specifiek op deze problematiek inzetten, zullen deze clubs eeuwige talenten blijven. We denken dat bij het detecteren, ondersteunen en erkennen van deze clubs moet stilgestaan worden bij de eigenheid ervan.".

Jeugd en Stad (2013). Sport Extended. Aan de slag met de maatschappelijke meerwaarde van sport in steden

Besluit

In de onderzochte beleidsdocumenten is het spanningsveld tussen een universalistische en particularistische invulling van solidariteit in diversiteit duidelijk aanwezig. De particularistische benadering wordt in een aantal documenten geargumenteerd als een noodzakelijk emancipatieproces om de situatie van achterstelling en discriminatie in het onderwijs, de woon- en arbeidsmarkt, sport of cultuur... weg te werken en een universalistische ambitie van gelijke rechten of gelijke kansen voor iedereen te kunnen realiseren. De particularistische solidariteit met/binnen specifieke etnisch-culturele groepen kadert dan in een ideaal van universalistische solidariteit gegrondvest in sociale grondrechten. De meerwaarde van een louter particularistische solidariteit wordt vooral verdedigd in documenten uit de setting vrije tijd, waar verenigingen positief gewaardeerd worden als uitingen van particularistische projecten die bijdragen tot *bonding* (identiteitsvorming) en *bridging* (interculturele ontmoeting en netwerking), terwijl stigmatisering en uitsluiting als mogelijke schaduwzijde van die solidariteit worden erkend.

3.2. Consensus en conflict

Het tweede spanningsveld gaat over de vraag of solidariteit ontstaat door een sterke overeenstemming en consensus over een aantal basisprincipes van het samen leven of net gegenereerd wordt in situaties waarin een conflict leidt tot een sterke tegenstelling tussen een 'wij' en 'zij'.

TRANSVERSAAL

In enkele documenten uit het middenveld wordt de mogelijke positieve bijdrage van conflicten voor het versterken van de solidariteit in diversiteit erkend. Het Minderhedenforum stelt dat we moeten leren omgaan met conflicten, maar ziet er ook kansen in om discriminatie en achterstelling te bestrijden en rechten te claimen.

> *"Conflicten kunnen ook nieuwe dynamieken in gang zetten. Zo waren de rellen in Kuregem in 1997 de aanleiding voor het project KureghemNET. Veel projecten groeien uit het gevoel of de vaststelling dat er iets scheef loopt."*
>
> Peters, A. & Debosscher, T. (2006). Praktijkgids Sociale cohesie

> *"Als koepel zien we graag dat antiracismeorganisaties en verenigingen een juridische vuist maken tegen zowel flagrante als indirecte vormen van discriminatie [...] De werking woonwagenbewoners heeft als doelstelling om de doelgroep te organiseren, zodat ze zelf voor hun rechten kunnen opkomen, bijvoorbeeld in de strijd voor meer duurzame standplaatsen."*
>
> Minderhedenforum (2010). Ons verleden, onze toekomst. Bouwstenen voor een effectief minderhedenbeleid

Ook Samenlevingsopbouw Brussel argumenteert in dezelfde zin. Conflict is constitutief voor groepen die het recht op de stad willen realiseren.

> *"Belangentegenstellingen zijn constitutief voor het samenleven en dwingen opbouwwerk tot keuzes en stellingname. Opbouwwerk ondersteunt die groepen die zich in het uitoefenen van hun „recht op de stad" bedreigd weten."*
>
> Samenlevingsopbouw Brussel (2010). Meerjarenplan 2011-2015

WONEN

In deze setting wordt dit spanningsveld weinig gethematiseerd. Het document *Samenleven in de Publieke ruimte* bevat een analyse en problematisering van conflicten en een zoektocht om het samenleven in cohesie te bevorderen. Erkend wordt dat publieke ruimtes conflicten, eerder dan consensus, met zich meebrengen. Conflicten over de ruimte mogen niet leiden tot een exclusieve vorm van solidariteit maar tot een inclusief samenleven in diversiteit:

> *"Publieke ruimten kunnen conflicten en overlast met zich meebrengen. Lokale besturen nemen initiatieven om het samenleven in deze publieke ruimten zo positief mogelijk te beïnvloeden. Wanneer een ruimte wordt (her)aangelegd, ontwerpen ze een kwalitatief plan dat rekening houdt met de veiligheid, de duurzaamheid en de sociale cohesie. Ze zoeken naar manieren om het samenleven in diversiteit te bevorderen en ongewenst gedrag te ontmoedigen.[…]"*
>
> Vanreppelen, J. (red.)(2010). Samenleven in de publieke ruimte. Inspiratie voor de inrichting en het beheer van buitenruimte

WERKEN

In ons sociaal overlegmodel worden de tegengestelde belangen op de sociaal-economische breuklijn beheersbaar gemaakt in het afsluiten van akkoorden tussen de 'sociale partners'. De consensus tussen die sociale partners verschijnt in het Vlaams Pact van Vilvoorde dat een aantal gedeelde waarden en streefdoelen naar voor schuift:

> *"In 2020 is Vlaanderen een solidaire, open en verdraagzame samenleving waarin het sociaal kapitaal minstens op het niveau ligt van de top 5 van Europese landen. Dit blijkt uit een actieve participatie aan het verenigingsleven en vrijwilligerswerk. Alle inwoners van Vlaanderen kunnen worden bereikt door een vereniging, een buurtwerking, een vrijwilligersorganisatie of door samenlevingsopbouw. De Vlamingen hebben intense sociale contacten, meer vertrouwen in de medemens en de samenleving."*
>
> Vesoc (2009). Pact 2020. Een nieuw toekomstpact voor Vlaanderen

Dit Pact wordt dan in consensus verder vertaald in het VESOC-akkoord naar concrete maatregelen inzake de tewerkstelling van 'kansengroepen':

> *"Het Pact 2020, afgesloten tussen de Vlaamse Regering en de sociale partners begin 2009, stelt een jaarlijkse stijging van de werkzaamheidsgraad van de prioritaire kansengroepen (personen van allochtone afkomst, personen met een arbeidshandicap, 50-plussers) met één procentpunt voorop. Ook bevat het de doelstelling dat diversiteitsbeleid in 2020 een essentieel onderdeel is van het personeelsbeleid in elke Vlaamse onderneming en organisatie."*

VESOC (2009). Akkoord loopbaanbeleid

Die pacificatie is gebaseerd op de reële belangentegenstellingen tussen de 'sociale partners', tegenstellingen die ook altijd de mogelijkheid en noodzaak van conflict open houden. Dit blijkt uit de documenten van de vakbonden. Volgens dit document van het ACV zijn sociale conflicten noodzakelijk in de opbouw van een tegenmacht die opkomt voor een solidaire samenleving:

Om zijn rol van belangenverdediging en belangenafweging op het sociaaleconomische terrein ten volle te kunnen spelen, zijn voor het ACV autonomie van het sociaal overleg, vrijheid van onderhandelen en regeling van sociale conflicten tussen vakbonden en werkgevers, zonder gerechtelijke tussenkomt, onontbeerlijk. [...] Het ACV is een vrije vakbond en onafhankelijk van werkgeversorganisaties, economisch en financiële instellingen en het politiek beleid. Het is een constructieve tegenmacht die opkomt voor een solidaire en democratische samenleving, niet enkel politiek maar evenzeer sociaal, economisch en cultureel.

Waarden van het ACV [na congres 1994]

LEREN

In deze setting vinden we weinig verwijzingen naar het spanningsveld conflict-consensus. Over de positieve bijdrage van conflict tot solidariteit vonden we geen argumentatie. De opvatting dat consensus over dragende waarden de deelnemers aan het onderwijs met elkaar verbindt lijkt sterk aanwezig in deze setting. De visietekst van het GO! over sociale mix verwijst expliciet naar de noodzakelijke consensus over dragende waarden in dit onderwijsnet:

"Democratie veronderstelt respect en openheid voor alle diverse identiteitskenmerken, maar daagt ook iedereen uit om die intellectuele en morele waarden te verlaten die inconsistent zijn met de idealen van vrijheid, gelijkheid en het blijvend onderzoek naar waarheid en welzijn."

Sociale mix. Visietekst van het Go! (2012)

VRIJE TIJD

In de documenten uit deze setting vinden we vooral een consensusbenadering van solidariteit terug. Zo stelt de beleidsnota sport dat sportdeelname zou moeten bijdragen tot een warmer Vlaanderen:

"Meer mensen aan het sporten krijgen is wenselijk en van vitaal belang voor een warm en gezond Vlaanderen. We dienen met zijn allen een samenlevingscontract af te sluiten waar fitheid geen doel op zich is maar de voorwaarde voor een gezondere levensstijl in beweging met elkaar, in harmonie met onszelf en met onze leefomgeving."

Muyters, P. (2009). Beleidsnota Sport 2009-2014

In enkele documenten wordt ook conflict erkend als een stap naar een meer solidaire samenleving. Zo benoemt het actieplan interculturaliseren conflicten als een essentieel element van interculturalisering

> *"Geconfronteerd worden met verschillen en door deze verschillen heen de interactie aangaan, vraagt conflicthanteringscapaciteiten en communicatievaardigheid. Dat deze weg niet altijd over rozen loopt, is wel bekend."*
>
> Vlaamse regering (2006). Vlaams actieplan interculturalisering van, voor en door cultuur, jeugdwerk en sport

Besluit

Een opvallende vaststelling is dat dit spanningsveld in de onderzochte documenten weinig wordt gethematiseerd. Bovendien is de idee dat solidariteit gegenereerd kan worden in conflictsituaties, doorheen een sterke tegenstelling tussen 'wij' en 'zij', nauwelijks terug te vinden. Wellicht hangt dit samen met een eerdere vaststelling in dit rapport dat in beleidsdocumenten in diverse domeinen veel belang wordt gehecht aan gedeelde waarden en normen als bron van solidariteit. Veel documenten bouwen hun argumentatie op de soms expliciete maar vaak impliciete aanname dat consensus dragend is voor solidariteit in de samenleving. Zo lezen we dat sport moet bijdragen tot een warm en harmonieus Vlaanderen, dat de consensus over dragende waarden de deelnemers aan het onderwijs met elkaar verbindt en dat conflicten in de woonomgeving moeten worden aangepakt om het samenleven in cohesie te bevorderen. In enkele transversale documenten worden conflicten ook beschouwd als constituerend voor solidariteit, wanneer sociale grondrechten worden opgeëist en discriminatie en achterstelling door een 'wij'-groep worden bestreden. Het domein werken wijkt hier het meest af. In de arbeidssfeer berust de klassieke consensus tussen de sociale partners over gedeelde waarden en streefdoelen, bijvoorbeeld inzake evenredige arbeidsdeelname, op reële belangentegenstellingen die ook altijd de mogelijkheid open houden van conflict vanuit de werknemers tegen de werkgevers in de opbouw van tegenmacht voor een meer solidaire samenleving.

3.3. Economisch en cultureel

Dit spanningsveld gaat over de vraag waar die solidariteit precies betrekking op heeft. Gaat het over economische solidariteit en dus over de toegang tot voorzieningen en materiële herverdeling? Of gaat het over het erkennen en respecteren van culturele verschillen, zonder dat men zich van de andere desolidariseert? In DieGem gaan we er van uit dat nieuwe vormen van solidariteit niet noodzakelijk een keuze op dit spanningsveld inhouden, maar ook kunnen gericht zijn op materiële toegang en herverdeling én op culturele erkenning tegelijk.

TRANSVERSAAL

In Gentse beleidsdocumenten over diversiteit wordt benadrukt dat solidariteit tegelijk gaat over het bestrijden van negatieve stereotypen en het bevorderen van correcte beeldvorming (culturele dimensie) en tegelijk het bestrijden van armoede en de toegang tot onderwijs, werk, gezondheidszorg... (economische dimensie).

> *"Enerzijds willen we verder inzetten op sensibilisering en communicatie: via het bestrijden van negatieve stereotypen moeten we streven naar een genuanceerde en correcte beeldvorming. [...] Armoede is één van de grote problemen van de hedendaagse stad, zo een 12% van de Gentenaars moet zien rond te komen met een inkomen van minder dan 1000 euro per maand. Opvallend is dat vooral mensen van niet-Belgische herkomst een hoger risico lopen om in armoede te leven."*
>
> Reynebeau, G. (2012). Samen kan ook anders. Beleidsplan Etnisch-culturele diversiteit 2012-2014

> *"Werk en onderwijs blijven twee belangrijke hefbomen om volwaardig deel te kunnen nemen aan de samenleving. Vervolgens heeft iedereen recht op een goede gezondheidszorg. De Stad Gent engageert zich daarnaast sterk om racisme en discriminatie structureel te bestrijden en zo het samenleven in diversiteit te ondersteunen."*
>
> Balthazar, T. (2008). Beleidsnota diversiteit 2008-2013: Gent gaat voluit voor gelijke kansen!

Eenzelfde combinatie vinden we terug in documenten van het Minderhedenforum en van de8, waarin tegelijk gepleit wordt voor economische herverdeling en voor culturele erkenning:

> *"De situatie voor etnisch-culturele minderheden in de samenleving blijft problematisch. Er is nog steeds sprake van grote achterstand en achterstelling, racisme en discriminatie blijven sterk aanwezig. Een ander opvallend fenomeen is het hoog armoederisico waaraan etnisch-culturele minderheden blootgesteld zijn."*

de8 Antwerps minderhedencentrum (2009). Meerjarenplan 2009-2014

"Het Minderhedenforum roept op om een journalistiek van toenadering en empathie toe te passen. Daartoe moeten redacties het dominante, 'autochtone' meerderheidsperspectief, dat ze nu als 'neutraal' omschrijven, bijstellen. Een genuanceerdere, beter geïnformeerde kijk op etnische minderheden, kan alsnog het ten onrechte verslechterde imago van deze groep oppoetsen."

Minderhedenforum (2010). Ons verleden, onze toekomst. Bouwstenen voor een effectief minderhedenbeleid

WONEN

In deze documenten komt vooral de economische pool van dit spanningsveld naar voor in het accent op de toegang tot betaalbaar en kwaliteitsvol wonen.

"Als vierde strategische doelstelling wordt het bevorderen van een rechtvaardige toegang tot een betaalbare en kwaliteitsvolle woning voorop gesteld. Hiertoe wordt uitsluiting op de private huurmarkt tegengegaan, de toegang tot hypothecaire leningen verbeterd, de fysiek toegankelijkheid van woningen versterkt, de toegang tot een sociale huurwoning vergroot [...]"

Van den Bossche, F. (2009). Beleidsnota 2009-2014 Wonen

"Samenlevingsopbouw bepleit een 'maximumfactuur voor wonen', waarvan de energiekost één aspect is. Hiervoor is een gecoördineerde aanpak van federale, gewestelijke, provinciale en lokale overheden nodig."

Samenlevingsopbouw Vlaanderen (2012). Ieders stem telt. Samenlevingsopbouw 2011-2012

Specifiek voor de sociale huisvesting zien we in volgend fragment hoe een sterke economische selectiviteit als een bedreiging wordt gezien voor de culturele erkenning van de (bewoners van) sociale woningen:

"De sociale huur slaagt er steeds minder in om de hogere inkomensgroepen te huisvesten of aan te trekken. Door het huisvesten van meer inkomenszwakke groepen nemen de huurinkomsten van de sociale verhuurders steeds verder af waardoor het hen vaak ontbreekt aan de nodige financiële middelen voor renovatie en nieuwe projecten. Dit alles leidt tot een negatief imago van de sociale huisvesting en een afkalving van het maatschappelijk draagvlak bij de bevolking ."

Bervoets, W. & Loopmans, M. (2010) Diversiteit en discriminatie in de sociale huisvesting: een kritische benadering van 'sociale mix'

LEREN

De economische dimensie van solidariteit wordt in deze setting geformuleerd als het bevorderen van gelijke kansen zowel in als door het onderwijs. In het ontwerp van decreet gelijke onderwijskansen wordt dit concreet vertaald naar de toegang (inschrijvingsbeleid) en de doorstroming in het onderwijs:

" Het eerste luik is gericht op een maximale begeleiding en ondersteuning van onderwijskansarme leerlingen in functie van hun doorstroming naar "doorstroom-studierichtingen" in ASO, TSO en KSO. Binnen dit luik wordt gekozen voor een meting van onderwijskansarmoede op basis van socio-economische indicatoren."

Ontwerp van decreet gelijke onderwijskansen (2002)

Ook in de aanpak van laaggeletterdheid klinkt een gelijkaardige economische zorg door voor het doorbreken van de armoedecirkel :

"Hoewel we in één van de meest welvarende regio's van de wereld wonen, is armoede niet weg te denken uit onze samenleving. Vanuit het welzijns – en armoedebestrijdingsbeleid wordt er een link gelegd tussen laaggeletterdheid en armoede. Men gaat uit van een brede definitie van armoede. Armoede gaat namelijk niet alleen over werk en inkomen, maar ook over de mate waarin mensen deel kunnen nemen aan de samenleving en zichzelf kunnen ontwikkelen. De aanpak van laaggeletterdheid is een middel om de armoedecirkel te doorbreken."

Departement Onderwijs en Vorming (2011), Beleidsevaluatie strategisch plan Geletterdheid Verhogen

Het politiek memorandum van de8vzw combineert de economische en culturele invulling van solidariteit, wanneer (het gebrek aan) toegankelijkheid wordt gekoppeld aan het (gebrek aan) respect voor culturele afkomst:

"De wijze waarop het huidige onderwijs aan onze scholen wordt ingericht, hinkt achterop ten aanzien van de etnische en culturele verscheidenheid in onze samenleving. Het is niet langer voldoende te spreken van "de concentratieschool", een woord met een negatieve connotatie waarmee de realiteit wordt afgedekt. Nu is het zaak om een positieve betekenis te geven aan de diversiteit op de schoolbanken. En van wat tot op vandaag helaas als een handicap wordt beschouwd, een troef te maken. Iedereen beseft dat onderwijs de springplank is naar een gezonde samenleving, waarin alle jongeren zich kunnen ontdekken en ontplooien, zich leren verhouden tot de ander. Hoe komt het dan dat het gesprek tussen de scholen en de allochtone gemeenschappen nog steeds moeizaam verloopt? Dat het Gelijke Onderwijskansendecreet niet naar behoren wordt toegepast? Dat scholen via achterpoortjes nog steeds leerlingen op basis van afkomst weigeren?"

De Acht vzw (2011). Aandacht voor alle Antwerpenaren. Politiek memorandum

WERKEN

Uiteraard wordt in deze setting de economische dimensie van solidariteit in diversiteit benadrukt in het streven naar een evenredige toegang tot de arbeidsmarkt. De Krachtlijnennota evenredige arbeidsparticipatie duidt concreet een aantal knelpunten aan die de evenredige participatie van allochtonen belemmeren.

"[...] de evenredige participatie van allochtonen. Want ook voor deze kansengroep stellen zich nog heel wat problemen op onze arbeidsmarkt. Knelpunten doen zich op veel terreinen gelden, en zowel aan de vraag- als aan de aanbodzijde van de arbeidsmarkt: • De toerusting die nodig is om de arbeidsmarkt min of meer succesvol te kunnen betreden (benodigde hulpbronnen); • De instroom op de arbeidsmarkt (in- en uitsluitingsmechanismen); • De doorstroom en uitval op de arbeidsmarkt (in- en uitsluitingsmechanismen)."
Departement Werk en Sociale Economie (2008). Krachtlijnennota Evenredige arbeidsdeelname en diversiteit

Evenredige arbeidsparticipatie wordt in verschillende documenten concreet vertaald in allerlei instrumenten zoals diversiteitsplannen, streefcijfers en incentives voor de werkgevers. Ondanks deze instrumenten ligt voor het Minderhedenforum het doel van evenredige participatie nog erg veraf, zodat meer verplichtingen voor de werkgevers nodig zijn.

"Tussen nu en 2020 moet de werkzaamheidsgraad onder etnisch-culturele minderheden toenemen met 1 procentpunt per jaar – dubbel zo snel als de gemiddelde groei – volgens het Pact 2020. Die toekomstvisie stelt ook dat een diversiteitsbeleid tegen 2020 een essentieel onderdeel is van het personeelsbeleid in elke Vlaamse onderneming en organisatie. Het Minderhedenforum meent dat hiervoor een forse trendbreuk nodig is."
Minderhedenforum (2010). Ons verleden, onze toekomst. Bouwstenen voor een effectief minderhedenbeleid

VRIJE TIJD

In de setting **vrije tijd** zien we vaak dat beide aspecten samen aan bod komen. Een mooie illustratie hiervan vinden we in het Vlaams actieplan interculturaliseren, dat zowel de "sociaal-economische drempels" als de omgang van voorzieningen met "de etnisch-culturele factor" problematiseert.

"Zonder twijfel zijn en blijven sociaal-economische drempels de belangrijkste oorzaak van het minder of niet participeren van mensen aan het gesubsidieerde cultuur-, jeugdwerk- en sportaanbod. De vaardigheden om eraan deel te kunnen nemen hangen nauw samen met het opleidingsniveau. Dat, samen met het inkomen, is in onze samenleving nog steeds de bepalende factor voor participatie. Dit geldt – uiteraard – ook voor etnisch-culturele groepen in Vlaanderen. [...]

"[de etnisch-culturele factor]beschouwen we als een specifieke en erg belangrijke determinant voor de toegankelijkheid en participatie (en dus ook de non-participatie). Dat heeft veel (zo niet alles) te maken met de wijze waarop het cultuur-, jeugdwerk- en sportveld zich presenteren, met het personeelsbeleid enz. De gevolgen zijn duidelijk: veel burgers met een etnisch-cultureel diverse achtergrond beschouwen het aanbod als irrelevant en niet voor hen. Het gaat om een vicieuze cirkel: deze groepen zijn manifest ondervertegenwoordigd als werknemer, als vrijwilliger… Hierdoor zijn ze ook als deelnemer en als publiek nagenoeg afwezig. En vice versa."
Vlaamse regering (2006). Vlaams actieplan interculturalisering van, voor en door cultuur, jeugdwerk en sport

Dèmos koppelt een argumentatie rond "sociaal-economische drempels" (economische herverdeling) dus aan de nood aan erkenning van de culturele betekenisgeving door 'kansengroepen' zelf (culturele

erkenning). Dit maakt een sprong van 'deelnemen aan' naar 'deel hebben aan' kunst mogelijk. Het gebrek aan participatie wordt dan niet langer als een probleem van de doelgroep, maar wel van de cultuurinstellingen en de samenleving gezien.

> *"Het sociaal-artistiek werk huldigt deze 'verdieping' en meent dat mensen reeds in de ontwerpfase van kunst betrokken moeten worden, omdat enkel via een diepe en verrijkende participatieve grondhouding kansengroepen ook werkelijk 'deel hebben' aan kunst en kunst ook echt 'van hen' kan zijn. Het werkelijke participatieprobleem situeert zich dan niet bij de doelgroep maar wel bij de samenleving in zijn geheel, die tot taak heeft het 'kunstgebeuren' (en niet zozeer de kunst zelf) voor iedereen betekenisvol te maken. Dat is tevens de betekenis van het 'recht op cultuur' als sociaal grondrecht: het is geen individueel afdwingbaar recht, maar wel een recht dat verwijst naar de sociale verplichting van een samenleving en haar democratische instituties.*
> Dèmos (2010). Visietekst sociaal-artistiek werk

Besluit

De economische en culturele dimensie van solidariteit komen in de meeste documenten aan bod. De vraag of solidariteit betrekking heeft op toegang tot voorzieningen en materiële herverdeling en/of op het erkennen en respecteren van culturele verschillen duikt immers onvermijdelijk op bij de uitwerking hoe solidariteit in diversiteit concreet gestalte moet krijgen. Onze hypothese dat solidariteit in diversiteit niet noodzakelijk een keuze tussen de economische en culturele dimensie van solidariteit hoeft in te houden, maar ook een combinatie kan vormen, vinden we in heel wat documenten terug. Deze keuze wordt wel zelden als een spanningsveld gethematiseerd. In transversale documenten van overheden en middenveldorganisaties wordt tegelijk gepleit voor economische herverdeling én culturele erkenning. In de setting wonen wordt vooral de economische dimensie benadrukt met de klemtoon op betaalbaar en kwaliteitsvol wonen. In onderwijs en de arbeidsmarkt krijgt de economische dimensie een vertaling in het bevorderen van gelijke kansen, terwijl kritische organisaties uit het middenveld (het gebrek aan) toegankelijkheid koppelen aan het (gebrek aan) respect voor etnisch-culturele achtergronden. In de setting vrije tijd komen beide dimensies aan bod in de centrale discussie over het belang van sociaaleconomische drempels en het gebrek aan erkenning van culturele verschillen in de (niet)participatie van etnisch-culturele groepen aan het gesubsidieerde aanbod.

3.4. Integratie en transformatie

Het vierde spanningsveld roept de vraag op naar wat de gewenste effecten zijn van solidaire praktijken. Is solidariteit gericht op de integratie in de bestaande orde en bevestigt solidariteit dus de bestaande sociale verhoudingen, rolpatronen en maatschappelijke structuren? Of is er een transformatie van die sociale verhoudingen, rolpatronen en maatschappelijke structuren nodig om de solidariteit gestalte te laten krijgen? Dit spanningsveld is bijzonder relevant voor solidariteit in diversiteit. De vraag is immers of de etnisch-culturele diversiteit verstorend mag werken naar de bestaande sociale orde. Of komt het er op aan om cultureel diverse groepen te integreren binnen de bestaande orde zonder dat die orde verstoord wordt?

TRANSVERSAAL

Dit is een belangrijke kwestie voor het diversiteitsbeleid. In de Vlaamse beleidsnota inburgering en integratie wordt duidelijk gemikt op integratie in de bestaande sociale orde, waarbij de kennis van het Nederlands een essentiële voorwaarde is voor een hechte samenleving:

> *"De Vlaamse regering […] ziet de inburgering van etnisch-culturele minderheden als een kans tot meer solidariteit en meer respect, tot meer dialoog, tot meer samenleven in Vlaanderen. Hierbij benadrukt zij het belang van de kennis van het Nederlands. Een gemeenschappelijke taal spreken is immers een essentiële voorwaarde om tot een hechte sociale samenleving te komen. Taal en verdraagzaamheid moeten ervoor zorgen dat de sociale integratie een balans vormt van respect voor de eigen identiteit en een erkenning van de samenleving waarin men leeft."*
>
> Bourgeois, G. (2009). Beleidsnota Inburgering en Integratie 2009-2014

In het Vlaamse inburgeringsdecreet wordt deze visie vertaald in een verplicht inburgeringstraject waarbij de inburgeraar wordt toegeleid naar de 'reguliere voorzieningen'. Solidariteit veronderstelt hier de integratie in de bestaande voorzieningen op professioneel, educatief en sociaal vlak.

> *"Het inburgeringstraject is een vormingsprogramma, ondersteund door trajectbegeleiding, voor de inburgeraars, dat door het EVA op maat wordt aangeboden en dat hen moet toeleiden naar de reguliere voorzieningen in functie van participatie op professioneel, educatief en sociaal vlak [...] Het vormingsprogramma binnen het inburgeringstraject bestaat uit de vormingspakketten maatschappelijke oriëntatie en opleiding Nederlands als tweede taal."*
>
> Decreet betreffende het Vlaamse integratie- en inburgeringsbeleid (2013)

In een standpunt van de Vereniging voor Vlaamse steden en gemeenten worden vragen gesteld bij deze integratieve invulling van solidariteit, en wordt gepleit voor structurele maatregelen om discriminatie en achterstelling aan te pakken:

> *"De meeste acties zijn bedoeld voor de groep van inburgeraars en er wordt vooral op het taalaspect ingegaan. Aan de slechte socio-economische situatie van allochtone burgers kan niet verholpen worden door taalmaatregelen alleen. Structurele acties die discriminatie en achterstelling aanpakken dringen zich op."*
> VVSG (2009). Standpunt over beleidsnota Inburgering en Integratie .

WONEN

In het debat over sociale huisvesting zien we hoe 'sociale mix' in dit spanningsveld wordt opgenomen. Volgens een onderzoeksrapport verdoezelt het discours over 'sociale mix' de noodzakelijke transformatie van structuren en verhoudingen in onze samenleving.

> *"Sociale mix kan ook politiek instrumenteel zijn. In politieke analyses wordt de populariteit van sociale mix bij beleidsmakers door een meer instrumentele bril bekeken: zij leggen de nadruk op het feit dat het discours over sociale mix eerder politiek efficiënt is, dan maatschappelijk. Sociale mix wordt ingezet om maatschappelijke problemen te bediscussiëren zonder de achtergronden ervan te moeten aanpakken. Armoede wordt bestreden door sociale mix, eerder dan de ongelijkheid in onze samenleving aan te pakken. Etnisch-culturele desidentificatie wordt aangepakt door sociale mix, eerder dan de voedingsbodem voor racisme en groepsvorming aan te pakken."*
> Bervoets, W. & Loopmans, M. (2010) Diversiteit en discriminatie in de sociale huisvesting: een kritische benadering van 'sociale mix'.

Voor Samenlevingsopbouw Brussel vraagt de huisvestingscrisis een transformatieve benadering van solidariteit in diversiteit. Nieuwe collectieve woonprojecten, spaarfondsen voor eigendomsverwerving, zelf-renovatie ... moeten het woonbeleid structureel veranderen.

> *"De huisvestingscrisis is zo ingrijpend dat we vanuit Samenlevingsopbouw Brussel mee willen zoeken naar alternatieve oplossingen onder de vorm van solidariteitsformules (collectief spaarfonds voor eigendomsverwerving, groepsaankopen en solidaire en coöperatieve woonprojecten). In Kuregem is er een collectieve spaargroep opgestart in samenwerking met Ciré (Coordination et Initiatives pour et avec les Réfugiés et Étrangers) en is er zicht op een collectief en/of coöperatief woonproject. Ook in Anderlecht wordt er geëxperimenteerd met een project rond zelf-renovatie. Doelstelling is dat deze „experimenten" op termijn ook worden erkend en een plaats krijgen in het regionale of lokale woonbeleid."*
> Samenlevingsopbouw Brussel (2010). Meerjarenplan 2011-2015

LEREN

In deze setting lezen we vooral een integratieve benadering van solidariteit. In het discours over het gelijke kansenonderwijs gaat het vaak over een grotere toegang van 'kansengroepen' in het bestaande onderwijsaanbod en de bestaande onderwijsvoorzieningen, waarbij de structuren en verhoudingen als vooraf vaststaand worden beschouwd. Toch vonden we in een aantal documenten duidelijke pleidooien om de bestaande systemen en principes in het onderwijs grondig te veranderen, tot en met in de beleidsnota onderwijs waar de blijvende ongelijkheid tussen de sterkst en zwakst presterende leerlingen het uitgangspunt wordt van een grondige hervorming van het secundair onderwijs.

> *"Het onderwijs slaagt er nog steeds niet in de effecten van de sociale achtergrond van de jongeren weg te werken, integendeel zelfs, in vele gevallen versterkt het die nog [...] Het Vlaams secundair onderwijs scoort goed in internationaal vergelijkende studies. Toch stellen we vast dat het veel zittenblijvers telt, bijna 15% van de jongeren stroomt uit zonder kwalificatie en de kloof tussen de sterkst en de zwakst presterende leerlingen bijna nergens in Europa zo groot is. Mede met het oog op de maatschappelijke uitdagingen van de toekomst, wil ik het secundair onderwijs grondig hervormen."*
>
> Smet, P. (2009). Beleidsnota Onderwijs 2009-2014

In de visietekst over sociale mix van GO! vinden we een sterk transformatieve benadering van solidariteit in diversiteit. De tekst trekt immers fel van leer tegen de vrije inschrijving – toch een grondwettelijk verankerd principe in de bestaande onderwijsorde:

> *"Bestaat er een alternatief voor dit soort extreme keuzevrijheid, met zijn verdoorgedreven marktdenken? Kan m.a.w. een andere vorm van keuzevrijheid naar voren geschoven worden, die ook een ander kies- en inschrijvingsprincipe voor ouders en kinderen inhoudt. Een vrijheid die ouders voor de mogelijkheid stelt hun keuze voor een pedagogisch project van een bepaald net te vrijwaren, zonder te vervallen in een onrechtvaardig marktbeleid waar scholen vandaag aan moeten meedoen."*
>
> Sociale mix. Visietekst van het Go! (2012).

Ook Samenlevingsopbouw pleit in Ieders stem telt voor een transformatie van de bestaande orde om de solidariteit te versterken, in het verzet tegen de weigering van mensen zonder wettig verblijf in het volwassenenonderwijs:

> *"Sinds september 2011 worden mensen zonder papieren geweigerd voor elke vorm van opleiding binnen het volwassenenonderwijs. Een maatregel waartegen Samenlevingsopbouw zich, samen met vele partners, fel verzet. Samenlevingsopbouw Brussel en de Liga voor de Mensenrechten spanden een procedure aan bij het Grondwettelijk Hof."*
>
> Samenlevingsopbouw Vlaanderen (2012). Ieders stem telt. Samenlevingsopbouw 2011-2012t

WERKEN

Het discours over evenredige arbeidsdeelname leidt tot het impliciet en expliciet beklemtonen van de deelname aan de bestaande arbeidsmarkt als middel tot integratie in de samenleving. We vonden in de onderzochte documenten weinig fragmenten waarin duidelijk wordt gepleit voor een transformatie van de sociale structuren en verhoudingen in het arbeidsdomein als voorwaarde voor de verdieping van de solidariteit in diversiteit[2]. Het Minderhedenforum verwijst wel expliciet naar de nood om discriminatie en achterstelling meer krachtdadig aan te pakken met verplichtende instrumenten en pleit eerder voor een transformatieve benadering. In de beleidsdocumenten van overheden lezen we vooral een integratieve benadering: deelname aan de bestaande arbeidsmarkt zorgt voor integratie en armoedebestrijding, en mensen moeten geactiveerd worden om aan die bestaande arbeidsmarkt deel te nemen.

> *"Werk is een instrument voor maatschappelijk integratie, vooral voor de jongeren, de vrouwen, de oudere werknemers, de mensen met een handicap en de werknemers van vreemde afkomst. [...] Integratie door werk en activering. Arbeid is in algemene zin de beste remedie om armoede te bestrijden.*
>
> Federale Regering (2011). Regeerakkoord
>
> *Leefloners en art. 60-ers worden door het OCMW steeds actief naar werk geleid. Een leefloon is niet bedoeld als levenslange uitkering, maar als een tijdelijke opvang voor wie het echt nodig heeft. In ruil voor dat leefloon vragen we aan de ontvangers om inspanningen te leveren om werk te vinden, dan wel om vrijwillig werk te doen. Werken biedt immers de beste en meest structurele kans op maatschappelijke integratie en bescherming tegen armoede."*
>
> Stadsbestuur Antwerpen (2012). Respect voor A. Bestuursakkoord 2013-2018

Die integratieve benadering wordt door het Minderhedenforum in vraag gesteld. Het vrijblijvende karakter van de evenredige arbeidsdeelname voor werkgevers en overheden leidt tot blijvende discriminatie die enkel door nieuwe regulering kan worden aangepakt.

> *"Op vlak van werk, pleit het Minderhedenforum voor antidiscriminatieclausules in overheidsopdrachten en subsidiereglementen. Bedrijven die discrimineren kunnen dan niet meer met overheidsgeld werken. Sociale partners moeten hun beloftes omzetten naar de werkvloer. Nondiscriminatie moet uitdrukkelijk vermeld staan in arbeidsreglementen en arbeidscontracten [...]*
>
> *Om een grote groep bedrijven aan te kunnen zetten tot het voeren van een diversiteitsbeleid, is meer nodig dan het relatief kleine EAD-budget van vandaag. De overheid zou subsidies voor grote organisaties die overwegend met overheidsgeld werken, kunnen koppelen aan verplichte streefcijfers. Uitvoeringsvoorwaarden bij overheidsopdrachten kunnen bedrijven aanzetten tot het professionaliseren van hun personeelsbeleid. Het*

[2] Uit case-studies in ons onderzoeksproject blijkt inmiddels wel duidelijk hoe organisaties en bedrijven bijvoorbeeld in de sociale economie met dit spanningsveld worstelen.

Minderhedenforum wil concreet dat de overheid aan die bedrijven vraagt om op termijn een diversiteitsbeleid ontwikkelen."

Minderhedenforum (2010). Ons verleden, onze toekomst. Bouwstenen voor een effectief minderhedenbeleid

VRIJE TIJD

In deze setting wordt de integratieve benadering verwoord als het 'toegankelijk maken' van het bestaande aanbod om nieuwe groepen in dat aanbod op te nemen. In de transformatieve benadering wordt dat aanbod fundamenteel in vraag gesteld. Zo pleit het Minderhedenforum voor het in vraag stellen van de culturele canon in het historisch gegroeide 'autochtone' aanbod.

Drempels worden weggewerkt om deelname aan het historisch gegroeide 'autochtone' aanbod (dat geldt als de norm) te bevorderen. Toegankelijk maken dus, zonder de gehanteerde norm in vraag te stellen. Zichzelf, het eigen kader, bevragen is behoorlijk moeilijk. Streven naar meer participatie zonder de eigen culturele canon in vraag te stellen, is dan ook op veilig spelen.

Minderhedenforum (2010). Ons verleden, onze toekomst. Bouwstenen voor een effectief minderhedenbeleid

In onderzoek over het actieplan interculturaliseren wordt die spanning concreet toegelicht. In een vormingsinstelling wordt interculturaliseren gezien als een fundamenteel transformatieproces, waarbij het eigen aanbod en de eigen werking in vraag wordt gesteld als hefboom voor een leefbare stad en samenleving.

De wijze waarop het interculturaliseringsproces benoemd wordt door de organisaties zelf verschilt: Vormingsinstelling A spreekt van „transformatieproces¨; Vormingsinstelling B over het „openstellen van de organisatie¨.[...] Er is een groot verschil in de aanpak van organisaties in functie van de invulling van interculturaliseren als „opdracht¨ dan wel als „hefboom¨. Bij deze laatste invulling komt de meerwaarde meteen meer in beeld. Vormingsinstelling A kiest voor een organische en procesmatige aanpak. Interculturalisering is geen doel op zich, maar een deel van de af te leggen weg om het doel, m.n. een leefbare stad en samenleving, te bereiken. [...] Vormingsinstelling B ervaart interculturalisering als een opgelegde oefening „iets wat er bij komt¨[...] de focus ligt op het wegwerken van functionele drempels naar het huidige aanbod toe. Het fundamenteel in vraag stellen van dat aanbod en de werking er rond worden niet benoemd.

Matheusen, F. e.a. (2010). Het Actieplan Interculturaliseren: Rewind and Fastforward. De effecten van het Actieplan Interculturaliseren van, voor en door Cultuur, Jeugdwerk en Sport

Besluit

In de onderzochte documenten komt de vraag of de etnisch-culturele diversiteit verstorend mag werken soms uitdrukkelijk aan bod. Nog vaker wordt de kwestie niet gethematiseerd in documenten die zich situeren aan de pool van integratie in de bestaande maatschappelijke structuren en verhoudingen. Dit hoeft niet te verwonderen, want in een integratieve benadering wordt die bestaande orde immers als een normale, vooraf vaststaande gegevenheid beschouwd. In het Vlaamse inburgerings- en integratiebeleid vraagt integratie een verplicht inburgeringstraject waarbij de inburgeraar wordt toegeleid naar de bestaande voorzieningen op professioneel, educatief en sociaal vlak. In een debat over sociale huisvesting werkt ook het discours over sociale mix integratief omdat het de discussie verdoezelt over de transformatie van structuren en verhoudingen om de ongelijkheid op de woningmarkt aan te pakken. Het discours over een grotere toegang van 'kansengroepen' in het bestaande onderwijsaanbod sluit eerder aan bij de integratieve pool, en ook in het discours over evenredige arbeidsdeelname wordt dominant de deelname aan de bestaande arbeidsmarkt als middel tot integratie in de samenleving beklemtoond.

In een aantal documenten, vooral van middenveldorganisaties, vinden we transformatieve benaderingen die bestaande structuren, regels, verhoudingen uitdrukkelijk problematiseren. De huisvestingscrisis vraagt nieuwe woonvormen en een structurele verandering van het woonbeleid. De blijvende ongelijkheid in het onderwijs wordt het uitgangspunt voor een grondige hervorming van het secundair onderwijs, en zelfs de vrije onderwijskeuze wordt in vraag gesteld. Tegenover het vrijblijvende karakter van de evenredige arbeidsdeelname wordt nieuwe regulering tegen discriminatie geëist. Het 'reguliere' vrijetijdsaanbod en de aanbieders worden fundamenteel in vraag gesteld en interculturaliseren wordt beschouwd als een transformatieproces in organisaties.

3.5. Afstand en nabijheid

Een vijfde spanningsveld gaat over de ruimtelijkheid van solidariteit. Gaat het om solidariteit tussen mensen die zich fysiek dicht bij elkaar bevinden en dus via directe sociale interactie plaatsvindt? Of gaat het om solidariteit tussen mensen die zich op een zekere fysieke afstand van elkaar bevinden en die dus gemedieerd wordt door instituties die die fysieke afstand helpen overbruggen?

TRANSVERSAAL

In nogal wat documenten van lokale overheden wordt de solidariteit-in-nabijheid uitdrukkelijk behandeld. In deze Gentse beleidsnota wordt de buurt geprezen als ideale schaal voor sociale netwerken als onderlegger voor een sterkere solidariteit in de leefomgeving. Solidariteit over afstand wordt veel minder gethematiseerd.

> *"De buurt is een ideale schaal waarop sociale netwerken tot stand kunnen komen. Het belang van sociale netwerken in het dagdagelijkse leven van mensen is groot: het biedt mogelijkheden tot sociale contacten, wederzijds hulp, uitwisseling van ervaring en informatie en schept gevoelens van samenhorigheid. Het schept een klimaat waarin men samen de directe leefomgeving mee vorm kan geven. Het gebruik van voorzieningen en openbare ontmoetingsplaatsen zoals scholen, winkels, speelpleinen spelen hierin een belangrijke rol en geven deze netwerken een kans."*
>
> Reynebeau, G. (2012). Samen kan ook anders. Beleidsplan Etnisch-culturele diversiteit 2012-2014

WONEN

Het spanningsveld tussen afstand en nabijheid komt duidelijk naar boven in het spoor van de verplichting voor gemeenten om een percentage sociale woningen te realiseren. De institutionele solidariteitslogica van uitbreiding van sociale woningen voor elke rechthebbende botst met een logica van solidariteit binnen de gemeente met de eigen inwoners (lokale binding).

> *"Zeker in geval een gemeente zelf mee investeert in de uitbreiding van het sociaal woningpatrimonium is het begrijpelijk dat de gemeente ook wil dat de woningen bij voorrang ter beschikking staan van de eigen inwoners. Nochtans valt het moeilijk te verzoenen met het recht op vrije vestiging. Lokale binding kan ook onrecht doen aan jonge huishoudens, die vaker en over langere afstand verhuizen, en aan inwoners van gemeenten met slechts een beperkt sociaal woonaanbod.*

Door het niet of zeer beperkt voorzien van sociale huisvesting in de eigen gemeente worden bepaalde groepen uitgesloten. De problemen worden daarmee niet opgelost, maar doorgeschoven naar de andere gemeenten binnen het gewest. Alles staat of valt met de afdwingbaarheid van streefcijfers."

Bervoets, W. & Loopmans, M. (2010) Diversiteit en discriminatie in de sociale huisvesting: een kritische benadering van 'sociale mix'

Het verschuiven van de inspanningen tot institutionele solidariteit via sociale woningen tussen de gemeenten wordt in Brussel opgevangen door een gewestelijke solidariteitstoelage:

"Voor hun financiering zijn de sociale huisvestingsmaatschappijen afhankelijk van de huurinkomsten. Omdat de huurprijs gekoppeld is aan het inkomen leidt de verarming van de huurderspopulatie tot steeds minder huurinkomsten. Daarom voerde het Brussels Hoofdstedelijk Gewest voor de sociale huisvestingsmaatschappijen een gewestelijke solidariteitstoelage in die 75% van het maatschappelijk tekort bedraagt."

Bervoets, W. & Loopmans, M. (2010) Diversiteit en discriminatie in de sociale huisvesting: een kritische benadering van 'sociale mix'

Samenlevingsopbouw Brussel beklemtoont het belang van solidariteit in nabijheid met netwerken in de woonomgeving in de strijd tegen sociaal isolement, maar pleit er tegelijk expliciet voor om wonen uit de territoriale cocon te halen en dus aan te vullen met de solidariteit van een wijkoverstijgende sociale politiek.

"Dit betekent ook dat we het louter wijkgericht werken binnen dit programma min of meer verlaten en dit ondermeer vanuit de vaststelling dat de huisvestingsproblematiek zich misschien wel op wijkniveau manifesteert maar de oplossingen op een hoger niveau gezocht moeten worden. Wijkontwikkeling als vorm van armoedebestrijding heeft immers beperkingen als die niet gepaard gaan met een wijkoverstijgende sociale politiek."

Samenlevingsopbouw Brussel (2010). Meerjarenplan 2011-2015

Het document *Samenleven in de Publieke Ruimte* geeft talloze voorbeelden van initiatieven in de woonomgeving die de solidariteit in nabijheid kunnen versterken, zoals Thuis op Straat:

"Thuis Op Straat biedt een op de wijk afgestemde werkwijze. Samen met verschillende partners zoekt Thuis Op Straat naar een goed evenwicht tussen de vraag van kinderen en jongeren, de mogelijkheden die de bewoners zelf hebben en de versterking die via Thuis Op Straat en de partners geboden kan worden. TOS maakt een analyse van alle relevante partijen, brengt ze bij elkaar en zorgt dat de neuzen in dezelfde richting staan. Onder leiding van Thuis Op Straat worden dagelijks ook diverse activiteiten georganiseerd waaronder sport en spel, circus, drama, educatie en creativiteit."

Vanreppelen, J. (red.)(2010). Samenleven in de publieke ruimte. Inspiratie voor de inrichting en het beheer van buitenruimte

LEREN

In deze setting wordt de Brede School naar voor geschoven als een mooi voorbeeld van het versterken van de solidariteit in nabijheid. Een sterk netwerk rond de school zou de ontwikkeling van kinderen en jongeren in buurten met een sterke diversiteit moeten bevorderen.

> *"Een Brede School is een samenwerkingsverband dat een netwerk van zorg, opvoeden, leren en ondersteuning rond kinderen en jongeren wil opzetten, in het belang van die kinderen en jongeren en hun ontwikkeling. De centrale plek van de school in het netwerk verwijst naar de centrale plek die een school inneemt in de leef- en belevingswereld van kinderen en jongeren, naar de impact van de school op de buurt, en naar de doelstelling om via een herstel van de relatie tussen school en buurt het welbevinden van kinderen te versterken"*
> Vlaams jeugdbeleidsplan 2010-2014 (2010)

De solidariteit wordt hier verwacht van professionals en organisaties die in de lokale context moeten samenwerken in een netwerk om de solidariteit rond kinderen en jongeren in een context van groeiende diversiteit te versterken. Ook in het onthaalonderwijs wordt veel verwacht van die soepele samenwerking in de lokale context.

> *"Afhankelijk van de lokale context kan het nuttig zijn om bijkomende afspraken te maken die de scholengemeenschap en het net overstijgen. Dat kan bv. het geval zijn in het kader van de organisatie van 'snuffelactiviteiten' of van het vervolgtraject. Het VVKSO pleit hier voor een pragmatische aanpak en adviseert om eventueel bijkomende werking of overleg te organiseren op vrijwillige basis, eerder dan in de schoot van het LOP. Een dergelijke werking laat een grote flexibiliteit toe, en kan maximaal inspelen op de lokale context."*
> VVSKO (2011). Visie op onthaalonderwijs

VRIJE TIJD

In documenten uit deze setting wordt vaak de solidariteit in de onmiddellijke nabijheid naar voor geschoven. Dit zien we bijvoorbeeld in de beleidsnota sport waar de lokale samenwerking het sportaanbod moet toegankelijker maken voor 'kansengroepen'.

> *"Door het nemen van drempelverlagende maatregelen op het vlak van gelijke kansen en diversiteit wordt het sportaanbod toegankelijker gemaakt voor kansengroepen. Bijzondere aandacht dient te gaan naar het ontwikkelen van een sportaanbod in de onmiddellijke leefomgeving. Via onder andere lokale samenwerkingen met diverse partners kunnen de sportactoren rekenen op de expertise van anderen om een voor iedereen toegankelijk sportaanbod uit te bouwen."*
> Muyters, P. (2009). Beleidsnota Sport 2009-2014

Ook breder in documenten van het jeugdwerk, het zeer diverse verenigingsleven vinden we voortdurend die referentie naar nabijheid en 'warme' solidariteit door interacties terug. Die nabijheid kreeg een specifieke invulling bij het ontstaan van het sociaal-artistiek werk die door een nabije werking in stedelijke buurten de verzuring zou moeten keren.

> *"Het sociaal-artistieke was aanvankelijk in hoofdzaak een (groot)stedelijk fenomeen. Daar is er immers een concentratie van maatschappelijke problematieken als kansarmoede, diversiteit en verzuring. Heel wat sociaal-artistieke projecten ontstonden in stadswijken die te kampen hebben met dergelijke sociale problematieken, vanuit de idee dat stadsvernieuwing niet enkel stedenbouwkundig, maar ook sociaal en cultureel krachtige impulsen aan een buurt kan geven."*
>
> Dèmos (2010). Visietekst sociaal-artistiek werk

WERKEN

In de onderzochte beleidsdocumenten wordt dit spanningsveld weinig gethematiseerd. De discussie tussen de sociale partners over en de regulering van de evenredige arbeidsdeelname (EAD) kunnen we beschouwen als het streven naar een vorm van solidariteit op Vlaamse schaal. In de uitwerking van dit beleid zien we dan hoe de schaal van de nabijheid op de werkvloer in specifieke bedrijven of niches van de arbeidsmarkt een zeer belangrijke rol spelen. Het instrument van de diversiteitsplannen zou er dan in die context van nabijheid voor moeten zorgen dat de EAD niet beperkt blijft tot specifieke, minder aantrekkelijke niches van de arbeidsmarkt zoals de horeca of interimwerk, maar ook uitgebreid wordt tot die niches waar de 'kansengroepen' het minst vertegenwoordigd zijn.

Besluit

In de onderzochte documenten komt het spanningsveld tussen afstand en nabijheid regelmatig naar voor. In nogal wat documenten wordt de onmiddellijke woon- en werkomgeving geprezen als een ideale schaal voor solidariteit in nabijheid. De mix van kinderen in scholen moet leiden tot solidariteit in een steeds diverser worden samenleving, terwijl ook de professionals en de scholen door samenwerking in de lokale omgeving (bijvoorbeeld in het kader van de brede school) de solidariteit rond die kinderen moeten versterken. Tegelijk wordt gesleuteld aan allerlei institutionele arrangementen (toegangsregels, overlegplatforms) om gelijke toegangskansen te bevorderen. Allerlei initiatieven in de woonomgeving worden voorgesteld om de directe solidariteit te versterken, en tegelijk lezen we pleidooien tegen de territoriale cocon en voor een wijkoverstijgende sociale politiek. In het domein werken wordt een streven naar evenredige arbeidsdeelname op Vlaamse schaal omgezet in diversiteitsplannen en –acties in de concrete werkomgeving. Vooral in de setting vrije tijd wordt de waarde van directe 'warme' solidariteit door interacties in nabijheid als bijna vanzelfsprekend naar voor geschoven. Het belang van solidariteit over afstand wordt sterk benadrukt in de documenten die kritisch staan tegen de mogelijkheid van bestaande structuren om solidariteit in diversiteit te genereren (zie integratie-transformatie).

BRONNENLIJST

De combinatie van criteria bij de selectie (zie D 1.3) heeft geleid tot volgend schema voor de oplijsting van de bronnen.

Verwante documenten (bv. de groep documenten over het Vlaamse inburgerings- en integratiebeleid, of documenten over het beleid van een stad, of de verdere indeling van jeugdwerk, sport, ... binnen de setting vrije tijd) zijn in een zelfde rij van onderstaande tabel samengenomen.

Voor een volledig overzicht van onze methodologie bij de analyse van de beleidsdocumenten, verwijzen we door naar D1.3.

Organisatie>> Setting	LIJN			TYPE			Niveau
	1 Direct	**2 intermediair**	**3 Beleid**	**OV OVERHEID (politiek of ambtelijk)**	**SO SEMI-OVERHEID**	**MV MIDDEN-VELD**	**F(ederaal V(laams) L(okaal)**
TRANSVERSAAL							
WONEN							
WERKEN							
LEREN							
VRIJE TIJD							

	LIJN			TYPE			NIVEAU
	1	2	3	OV	SO	MV	F/V/L
1/ TRANSVERSAAL							
° Federale Regering (2011). *Regeerakkoord*. Brussel: federale regering, 1 december 2011. http://premier.fgov.be/sites/all/themes/custom/tcustom/Files/Regeerakkoord_1_december_2011.pdf			X	X			F
° De Block, M. (2011). *Algemene Beleidsnota Hervorming van asiel en migratie*, 20 december 2011. Brussel: Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers. DOC 53 1964/009.			X	X			F
° *Nationaal Sociaal rapport 2012 België* (2012). http://www.mi-is.be/sites/default/files/doc/national_social_report_2012_belgium_nl.pdf			X		X		F
° De Jong, M. (2009). *Rapport knelpunten en conflicten van het samenleven in diversiteit. Roeselare: de Som vzw.*			X		X		W-VL
° Bourgeois, G. (2009). *Beleidsnota Inburgering en Integratie 2009-2014*. http://www.inburgering.be/sites/default/files/Beleidsnota_Inburgering_Integratie_2009-2014.pdf ° *Decreet betreffende het Vlaamse integratie- en inburgeringsbeleid* (2013). Brussel: Vlaamse regering, 7 juni 2013. http://www.codex.vlaanderen.be/Portals/Codex/documenten/1023121.html ° *Hoorzitting Inburgeringsbeleid* (2011). Brussel: Vlaams Parlement, 12 december 2011. G1266-2. http://docs.vlaamsparlement.be/docs/stukken/2011-2012/g1266-2.pdf ° *Ontwerp van decreet betreffende het Vlaamse integratie- en inburgeringsbeleid* (2013). Brussel: Vlaams Parlement. Stuk ingediend op 17 mei 2013 – 1867 - Nr. 8: http://docs.vlaamsparlement.be/docs/stukken/2012-2013/g1867-8.pdf ° *Hoorzitting ontwerp van decreet betreffende het Vlaamse integratie- en inburgeringsbeleid* (2013). Brussel: Vlaams Parlement, 20 maart 2013. 1867 – Nr. 3: http://docs.vlaamsparlement.be/docs/stukken/2012-2013/g1867-3.pdf ° VVSG (2009). *Standpunt over beleidsnota Inburgering en Integratie.* http://www.vvsg.be/sociaal_beleid/Etnisch-Culturele_diversiteit/integratiebeleid/Documents/Integratiebeleid%20Homepage/2011/VVSG%20standpunt%20over%20beleidsnota%20Inburgering%20en%20Integratie%202009.pdf ° VLABEST (2011). *Bestuurlijke aspecten van het inburgerings- en integratiebeleid*. http://www.vlabest.be/sites/default/files/11.05.06_VLABEST_advies_inburgering_integratie_0.pdf ° Wets J., Seghers M., Pauwels F., De Cuyper P. & Van Avermaet, P. (2012). *Onderzoeksrapport "Civiel effect van inburgering". Conceptuele beschouwingen en nulmeting*. Leuven: HIVA & Steunpunt Diversiteit en Leren. https://hiva.kuleuven.be/nl/publicaties/publicatie_detail.php?id=3439		X	X X X X X X X	X x x X X X	X X		V
° Peters, A. & Debosscher, T. (2006). *Praktijkgids Sociale cohesie*. Brussel: Vlaams Minderhedencentrum vzw Minderhedenforum. ° Minderhedenforum (2010). *Ons verleden, onze toekomst. Bouwstenen voor een effectief minderhedenbeleid*. Brussel: Minderhedenforum.		X X				X X	V V
° ACW (2010). *Solidariteit Iedereen mee. Inhoudelijk beleidsplan*. Congrestekst 2010-2014. Brussel: ACW. ° *ACW Memorandum Vlaamse verkiezingen 2009. Mensen sterker maken* (2009). http://www.acw.be/dossiers/democratie-binnenlands-beleid/archief-democratie-binnenlands-beleid/166-acw-memorandum-mensen-sterker-maken		X X				X X	V
	LIJN			TYPE			NIVEAU
	1	2	3	OV	SO	MV	F/ V/L

° Samenlevingsopbouw Vlaanderen (2010). *Meerjarenplan 2009-2015. Bijsturing periode 2011-2015.* Brussel: Samenlevingsopbouw Vlaanderen. ° Samenlevingsopbouw Vlaanderen (2012). *Ieders stem telt. Samenlevingsopbouw 2011-2012*. Brussel: Samenlevingsopbouw Vlaanderen.		X X				X X	V
Gent ° Balthazar, T. (2008). *Beleidsnota diversiteit 2008-2013: Gent gaat voluit voor gelijke kansen!* Gent: Stad Gent. + Bijlage: *Begrippenkader diversiteit* ° Stadsbestuur Gent *(2013). Bestuursakkoord 2013-2018 Sp.a-Groen-Open VLD*. http://www.gent.be/docs/Diensten%20van%20de%20Stadssecretaris/Stadssecretariaat/Bestuursakkoord_2013_2018.pdf ° *Strategie meerjarenplan 2014-2019* http://www.gent.be/docs/Diensten%20van%20de%20Stadssecretaris/Stadssecretariaat/Strategie_meerjarenplan_2014-2019.pdf ° Reynebeau, G. (2012). *Samen kan ook anders. Beleidsplan Etnisch-culturele diversiteit 2012-2014*. Gent: Stad Gent.			X X X X	X X X X			
Antwerpen ° Samenleven in diversiteit/diversiteitsdienst (2009). *Stadsplan diversiteit 2008-2012*. Antwerpen: Stad Antwerpen. ° Stadsbestuur Antwerpen *(2012). Respect voor A. Bestuursakkoord 2013-2018* (2012). http://www.antwerpen.be/docs/Stad/Bedrijven/Marketing_en_communicatie/MC_Com/Bestuursakkoord_%20Stad_Antwerpen_2013_2018.pdf ° Stadsbestuur Antwerpen (2013). *Naar een stedelijk armoedebeleid* (beleidsnota 2013-2017). Niet-gepubliceerd document. ° De8 Antwerps minderhedencentrum (2009). *Meerjarenplan 2009-2014*. http://www.de8.be/downloads/producten/publicaties/meerjarenplan_2009-2014.pdf ° De8 Antwerps minderhedencentrum (2003). *Diversiteit werkt. Praktijkvisie van De8.* http://www.de8.be/downloads/over/diversiteit_werkt.pdf ° De Acht vzw (2011). *Aandacht voor alle Antwerpenaren. Politiek memorandum*. Antwerpen: De 8. ° OASO (2012). *Antwerpen kleurt sociaal*. http://www.levanto.be/sites/default/files/120921%20OASO%20Visietekst%20-%20Antwerpen%20kleurt%20sociaal.pdf		 X X X X	X X 	X X 		X X X X X	
Brussel Samenlevingsopbouw Brussel (2010). Meerjarenplan 2011-2015. *Opbouwwerk Brussel*, 26 (95bis), juli 2010.		X				X	
Genk Stad Genk (2009). *Stedelijk diversiteitsplan 2009-2011*. http://www.kenniscentrumvlaamsesteden.be/samenwerken/participatie/interessante%20participatietrajecten/degenks/documents/dg04%20-%20stedelijkdiversiteitsplan%202009-2011.pdf.			X	X			
Mechelen Stadsbestuur Mechelen (2013). *Bestuursakkoord 2013-2018.* http://www.mechelen.be/124/press/7010/algemeen-beleidsprogramma-2013-2018.html			X	X			

	LIJN			TYPE			NIVEAU
	1	2	3	OV	SO	MV	F/V/L
WONEN							
° Bervoets, W. & Loopmans, M. (?) *Diversiteit en discriminatie in de sociale huisvesting: een kritische benadering van 'sociale mix'*. Brussel: SteR Erasmus Hogeschool			X			X	V
° Van den Bossche, F. (2009). *Beleidsnota 2009-2014 Wonen*. Brussel: Vlaamse overheid.			X	X			**V**
° *Hoorzitting over de sociale mix en de leefbaarheid in de sociale huisvesting (2002)*. Brussel: Vlaams Parlement, 16 december 2002. Stuk 1498 (2002-2003) – Nr. 1			X	X			V
° ViVas netwerk sociale huurders (s.d.). *Beginselverklaring.* http://www.vob-vzw.be/LinkClick.aspx?fileticket=6E2F6D4D3574666A4C6B303D&tabid=571&stats=false		X				X	V
° Vanreppelen, J. (red.)(2010). *Samenleven in de publieke ruimte. Inspiratie voor de inrichting en het beheer van buitenruimte.* Brussel: VVSG.		X			X		L

	LIJN			TYPE			NIVEAU
	1	2	3	OV	SO	MV	F/V/L
WERKEN							
° *Besluit van de Vlaamse Regering houdende maatregelen ter bevordering en ondersteuning van het gelijkekansen- en diversiteitsbeleid in de Vlaamse administratie* (2004) http://www2.vlaanderen.be/emancipatiezaken/documentatie/BVR24122004.pdf	X		X	X			V
° Dienst Emancipatiezaken (2012). *Gelijke kansen en Diversiteit 2013. Naar een evenredige vertegenwoordiging van kansengroepen bij de Vlaamse overheid.* Brussel: Vlaamse overheid.	X		X	X			
° Departement Werk en Sociale Economie (2008). *Krachtlijnennota Evenredige arbeidsdeelname en diversiteit 2008*. http://www.werk.be/sites/default/files/krachtlijnenota EAD 2008-versie DEF.pdf			X	X			V
° VESOC (2009). *Akkoord loopbaanbeleid.* Brussel: SERV/Vlaamse Regering.			X		X		V

° SERV (2013). *10 jaar, 10 beleidsprioriteiten*. http://www.serv.be/sites/default/files/documenten/10jaar10beleidsprioriteiten_def.pdf ° SERV (2011). *SERV Advies 2011/0202 actielijst allochtonen*. 2 februari 2011. http://www.serv.be/sites/default/files/documenten/COMD_ADV_20110202_actielijst_allochtonen.pdf ° SERV (2013). *Advies 20131205 Toegankelijk Vlaanderen*. 5 december 2013. http://www.serv.be/diversiteit/publicatie/advies-toegankelijk-vlaanderen			X X X			X X X	V
° Waarden van het ACV- [na congres 1994]http://www.acv-online.be/het_acv/Waarden_en_missie/waardenenmissie.asp ° ACV (2005). *Diversiteit Binnenwerk*: http://www.acv-online.be/het_acv/ACV_diversiteit/Divers_en_anders/intro.asp ° ACV(s.d.). *Divers en anders project* http://www.acv-online.be/het_acv/ACV_diversiteit/Divers_en_anders/intro.asp ° *Werk voor de boeg. ABVV-eisen voor de nieuwe Vlaamse regering* (2009). Brussel: Vlaams ABVV.		X X X				X X X	V
° Jobkanaal (s.d.) *Diversiteitsverklaring*. http://www.jobkanaal.be/diversiteit-op-de-werkvloer/diversiteitsverklaring ° Jobkanaal (2013). *Diversiteit op de werkvloer (bij engagementsverklaring*). https://www.jobkanaal.be/diversiteit-op-de-werkvloer ° Jobkanaal (2013). *Kortgeschoolden. Een meerwaarde op uw werkvloer.* http://jobkanaal.be/userfiles/files/brochures/Jobkanaal_kortgeschoolden.pdf		X X X				X X X	V
° Vesoc (2009). *Pact 2020. Een nieuw toekomstpact voor Vlaanderen*. Brussel: Vesoc.			X		X		V
° *Besluit van de Vlaamse Regering tot vaststelling van de criteria, de voorwaarden en de nadere regelen volgens welke subsidies worden verleend met betrekking tot het vesoc-actieplan inzake de bevordering van de werkgelegenheidskansen van arbeidsgehandicapten* (2000). Brussel: Vlaamse Regering, 01/01/2000. http://www.serv.be/serv/publicatie/vesoc-actieplan-inzake-de-bevordering-van-de-werkgelegenheidskansen-van-arbeidsgehandicapten ° VDAB (2008). Van sluitende aanpak naar sluitend maatpak. http://www.steunpuntwse.be/system/files/overwerk_2008_3-4_03.pdf.			X	X	X		V
	LIJN			**TYPE**			**NIVEAU**
	1	**2**	**3**	**OV**	**SO**	**MV**	**F/V/L**

LEREN							
° *Ontwerp van decreet gelijke onderwijskansen* (2002). Brussel: Vlaams Parlement, 29 maart 2002. Stuk 1143			X	X			V
° Smet, P. (2009). *Beleidsnota onderwijs 2009-2014*. Brussel: Vlaams Parlement, 26 oktober 2009. Stuk 202 (2009-2010) – Nr. 1			X	X			V
° College Vlaamse Gemeenschapscommissie (2010). *Visietekst 'Brede School'*. http://www.onderwijscentrumbrussel.be/visietekst%20brede%20school%20%2816-12-2010%29.pdf			X	X			L
° Vlaams Minister van Werk Onderwijs en Vorming (2006). *Mededeling aan de leden van de Vlaamse regering. Strategisch plan van de regering betreffende het verhogen van de geletterdheid van de Vlaamse bevolking*. 2 juni 2006 http://www.ond.vlaanderen.be/geletterdheid/plan/VR%202006%200206%20MED%2018%20Plan%20verhogingen%20geletterdh			X	X			V

° Vlaams Minister van Werk Onderwijs en Vorming (2006). *Mededeling aan de leden van de Vlaamse regering. Strategisch plan van de regering betreffende het verhogen van de geletterdheid van de Vlaamse bevolking*. 2 juni 2006 http://www.ond.vlaanderen.be/geletterdheid/plan/VR%202006%200206%20MED%2018%20Plan%20verhogingen%20geletterdheid.pdf ° SERV (2012), *Advies Strategisch Plan Geletterdheid 2012 -2016.* Brussel: SERV. http://www.serv.be/serv/publicatie/strategisch-plan-geletterdheid-2012-2016 ° Departement Onderwijs en Vorming (2011*), Beleidsevaluatie Strategisch Plan Geletterdheid Verhogen.* http://www.ond.vlaanderen.be/geletterdheid/plan/Beleidevaluatie_strategisch_plan_Geletterdheid_Verhogen.pdf			X X X	X X	 X 		V
° Departement Onderwijs (s.d.), *Visie diversiteit onderwijs Vlaanderen.* http://www.ond.vlaanderen.be/diversiteit/visie/default.htm			X	X			V
° *Diversiteit als meerwaarde. Engagementsverklaring van de Vlaamse onderwijswereld* (2003). http://www.ond.vlaanderen.be/diversiteit/engagement/files/verklaring20030219.pdf		X				X	V
° *Pedagogisch project van het Go!-onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap* (sd) http://www.g-o.be/sites/portaal_nieuw/SiteCollectionDocuments/PPGO.pdf ° *Sociale mix. Visietekst van het Go!* (2012). Brussel: Go!-onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap.		X X			X X		V
° VSKO (2006). *Opdrachtsverklaring van het Katholiek Onderwijs in Vlaanderen.* http://ond.vsko.be/portal/page?_pageid=1510,1136186&_dad=portal&_schema=PORTAL ° VSKO (2006) *Levensbeschouwelijke diversiteit en personeelsbeleid in een katholieke school* http://ond.vsko.be/pls/portal/docs/PAGE/VSKORUBRIEKEN2011/MEDEDELINGEN2006/VARIA2006/111220_LEVENSBESCHOUWELIJKE%20DIVERSITEIT.PDF ° VVKSO (2011). Visie op onthaalonderwijs (2011)		X X X				X X X	V
	LIJN			**TYPE**			**NIVEAU**
	1	**2**	**3**	**OV**	**SO**	**MV**	**F/V/L**

VRIJE TIJD							
° *Pleidooi voor rijkdom/Pleidooi voor meervoud/Pleidooi voor veelheid. Cultuur in Vlaanderen en etnisch-culturele diversiteit: een engagement* (s.d.) http://www.interculturaliseren.be/fileadmin/user_upload/pdf/_Engagementsverklaring_Interculturaliteit_.pdf		X				X	V
° Forum voor Amateurkunsten (2013). *Engagementsverklaring etnisch-culturele diversiteit*. http://amateurkunsten.be/files/2013_Engagementsverklaring_Forum_voor_Amateurkunsten.pdf		X X				X X	V
° Dèmos (2010). *Visietekst sociaal-artistiek werk*. Brussel: Dèmos. ° Dèmos (2011). *Meerjarig strategisch beleidsplan 2012-2016.* Brussel: Dèmos.							V
° Jeugd en Stad (2013). *Sport Extended. Aan de slag met de maatschappelijke meerwaarde van sport in steden*. Brussel: JES Stadslabo vzw.		X				X	L

° Jeugd en Stad (2013). *Sport Extended. Aan de slag met de maatschappelijke meerwaarde van sport in steden*. Brussel: JES Stadslabo vzw. ° *Sport en interculturaliteit. Naar een sociaal sportbeleid in een interculturele samenleving* (2011). Brussel: Dèmos/Departement Cultuur, Jeugd, Sport, Media. ° Muyters, P. (2009). *Beleidsnota Sport 2009-2014*. Brussel: Vlaams Parlement, 26 oktober 2009. Stuk 200.		X 	 X X	 X X	 X 	X 	L V V
° Uit de Marge (2009). *Emancipatorisch jeugdwerk met maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren*. http://www.uitdemarge.be/media/docs/over%20uit%20de%20marge/090807_visie.pdf ° Commissie Diversiteit (2006). *Komkommerin. Diversiteit in de Chiro*. Berchem: Chiro.		X X	 	 	 	X X	V
° *Diversiteit in het lokale jeugd(werk)beleid. Een opdracht voor de gemeentelijke jeugddienst* (2007). Wilrijk: Vereniging Vlaamse Jeugddiensten en –consulenten			X		X		V
° *Vlaams jeugdbeleidsplan 2010-2014* (2010). Brussel: Vlaams Parlement, stuk 976 (2010-2011) – Nr. 1			X	X			V
° Diversiteit de vlag en de lading http://www.steunpuntjeugd.be/diversiteit/diversiteitsdenken (website)		X			X		V
° Vlaamse regering (2006). *Vlaams actieplan interculturalisering van, voor en door cultuur, jeugdwerk en sport*, http://www.interculturaliseren.be/fileadmin/user_upload/pdf/actieplan_interculturaliseren.pdf ° Matheusen, F., Y. Krols, J. de Graef, J. Simons & D. Detroy (2010). *Het Actieplan Interculturaliseren: Rewind and Fastforward. De effecten van het Actieplan Interculturaliseren van, voor en door Cultuur, Jeugdwerk en Sport*. Mechelen: Centrum voor Intercultureel Management en Internationale Communicatie (CIMIC)- Katholieke Hogeschool Mechelen. http://www.brusselskunstenoverleg.be/nl/node/4779			X X	X	+ X	+ X X	V
° *Decreet houdende flankerende en stimulerende maatregelen ter bevordering van de participatie in cultuur, jeugdwerk en sport* (2008). Brussel: Vlaams Parlement, 18 januari 2008. http://www.cjsm.be/sites/cjsm/files/participatiedecreet_def_0.pdf ° Ambtelijke werkgroep , Vlaams participatiedecreet vrije tijd (2011). *Een evaluatie van het Participatiedecreet*. Rapport in opdracht van mevrouw Joke Schauvliege, de Vlaamse minister van Cultuur. Brussel, 20 Juni 2011.			X X	X X			V